

◆ Voorwoord

◆ Nota

◆ Bijlage

Een kristal van kansen.

Beleid is nooit af. Emancipatie is nooit voltooid. Onderwijs, cultuur en wetenschappen zullen nooit ophouden te veranderen. Drie goede redenen voor deze emancipatienota: **Een kristal van kansen.**

De kans die met deze nota verzilverd moet worden, is het integreren van het kwaliteitsmerk emancipatie in het reguliere beleid. Het ligt immers zeer voor de hand emancipatorische inzichten onderdeel te laten zijn van de dagelijkse gang van zaken. Het gebeurt al op zo veel gebieden: met de kerndoelen voor zowel het basisonderwijs als de basisvorming, het nieuwe vak verzorging in de basisvorming, het thema levensloopbanen, de profielen tweede fase havo/vwo, het studiehuisconcept en met de streefcijfers binnen besturen en organisaties. Stimulansen voor meisjes en (jonge) vrouwen — en ook steeds meer voor jongens en (jonge) mannen.

Deze nota presenteert de agenda voor de komende jaren. De nota nodigt uit op kansen en uitdagingen voort te bouwen; nodigt uit de komende jaren jongens en mannen definitief een plaats te geven. Het is heel goed mogelijk dit kristal te zien als een overgangsnota, als de noodzakelijke brug tussen strikt meisjes- en vrouwgerichte maatregelen naar een geïntegreerd, sekse-onafhankelijk emancipatiebeleid.

Laat de nota vooral die brugfunctie hebben in de discussie van de komende jaren — zonder de huidige, noodzakelijke doelstellingen te onderschatten en zonder voorbij te gaan aan het belang van emancipatie in de hoofdstroom van het beleid. Er zijn kansen te over — het wordt tijd ze te verzilveren.

Laten inhoud en vorm voor u een bron van inspiratie zijn, kristallen voor de discussie van de komende jaren.

De staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen,

Tineke Netelenbos

- ◆ Voorwoord
- ◆ Een kristal van kansen
- ◆ Noodzaak van de nota
- ◆ Maatschappelijke ontwikkelingen vragen om een nieuwe koers
- ◆ De ketenbenadering als nieuwe aanpak
- ◆ De glans van kwaliteit

◆ Deel 1 Mogelijkheden, kansen en opties

- ◆ Facetbeleid onder de loep
- ◆ Emancipatie als kenmerk van kwaliteit
- ◆ Het legitimeren van kwaliteit
- ◆ Communicatie en samenwerking
- ◆ Stimuleren en ondersteunen
- ◆ Investeren in methode en didactiek
- ◆ Thema's als leidraad
- ◆ Diversiteit
- ◆ Levensloopbanen
- ◆ Leren leren
- ◆ Informatie- en communicatietechnologie
- ◆ Leidinggevende, advies- en bestuursfuncties

◆ Deel 2 Agenda voor de jaren 1998 - 2002

- ◆ Emancipatie-effectrapportages

- ◆ **Emancipatieprijzen**
- ◆ **Primair en voortgezet onderwijs**
- ◆ Primair onderwijs
- ◆ Voortgezet onderwijs
- ◆ **Beroepsonderwijs en volwasseneneducatie**
- ◆ **Tegemoetkoming studiekosten en studiefinanciering**
- ◆ **Hoger onderwijs**
- ◆ Hoger beroepsonderwijs
- ◆ Wetenschappelijk onderwijs
- ◆ **Wetenschappen**
- ◆ **Internationaal**
- ◆ **Personeelsvoorziening**
- ◆ **Cultuur**
- ◆ **Financiële middelen**

Een kristal van kansen

Uit de songtekst *Nobody's wife* van de cd *Together Alone* (1997) van de door veel meisjes bewonderde zangeres

Anouk:

I'm sorry but I ain't gonna
change my ways
You know I've tried but I'm still
the same
I've got to do it my way

It's too bad, but that's me
What goes around comes
around,
and you'll see
That I can carry the burden of
pain
'cause it ain't the first time that a
man goes insane
And when I spread my wings to
embrace him for life
I'm suckin' out his love, 'cause I,
I'll never be nobody's wife

Tekst & Muziek: A. Teeuwe/B. Van
Veen/S. Kalpoe

© 1997 Worldcopyright Bouncin'Balls

Music/T.B.M. International C.V.

Voor steeds meer mensen wordt een geëmancipeerde samenleving een vanzelfsprekendheid. Een samenleving waarin iedereen mogelijkheden heeft om activiteiten op verschillende levensterreinen te combineren. Toch zijn er ook groepen in onze maatschappij die zich verzetten tegen deze ontwikkeling. Zij vinden de veranderingen soms eerder bedreigend dan kansrijk. Zonder keuzes dwingend te willen opleggen, moet het overheidsbeleid erop gericht zijn keuzes mogelijk te maken. En grenzen te stellen aan wat we als democratische samenleving fundamenteel afwijzen zoals ongelijke behandeling van mannen en vrouwen. Het betekent dat we met elkaar in gesprek komen en blijven, dat we minimaal respect kunnen opbrengen voor de eigenheid van de ander, voor zijn of haar gedrag en leefgewoonten. Het onderwijs speelt hierin een belangrijke rol, zowel voor jongeren als voor hun ouders.

Er is de afgelopen decennia winst geboekt met de emancipatie van vrouwen en meisjes in het onderwijs, de cultuur en de wetenschappen. We zijn op de goede weg. Dat blijkt uit de verantwoording van bestaand beleid (Bijlage 1). Meisjes en vrouwen hebben hun achterstanden op vele terreinen ingehaald. En in sommige gevallen jongens en mannen voorbij gestreefd. *Girl power* is voor veel jonge meisjes een begrip. Populaire songteksten laten geen enkel misverstand bestaan over de kracht van meisjes en vrouwen. De opmars van meisjes uit minderheidsgroepen is in het onderwijs duidelijk waarneembaar. Vrouwelijke studenten presteren gemiddeld beter in het hoger onderwijs. De kansen van meisjes op de arbeidsmarkt zijn ook na het volgen van een opleiding waar meisjes in de meerderheid zijn goed te noemen. Al veel langer worden meisjes minder vaak dan jongens verwezen naar het speciaal onderwijs. En vertonen ze minder probleemgedrag in de klas. Het percentage schooluitval onder meisjes is lager dan onder jongens. Evenveel vrouwen als mannen volgen kunstvakonderwijs en onder cultuurminnaars vormen vrouwen een kleine meerderheid.

Noodzaak van de nota

Meisjes van allochtone afkomst behalen in het onderwijs betere resultaten dan allochtone jongens (zie Bijlage 1). Ilhan Akel, directeur van het Nederlands Centrum Buitenlanders verklaart dit verschil als volgt: 'Zij (meisjes) maken duidelijk van de nood een deugd. Ze hebben namelijk minder vrijheid dan hun broers, moeten veel meer thuis zitten en gaan dan liever studeren dan te moeten afwassen'. (Opzij, juni 1997)

Rechtvaardigt de huidige situatie dan nog een emancipatienota? Het antwoord op die vraag luidt volmondig ja. We zijn er immers nog niet, dat laten vele onderzoeksgegevens zien (zie o.a. SER 1997). Het aandeel van vrouwen in de wetenschap kan nog flink groter. Evenals het percentage vrouwelijke leidinggevenden in de onderwijs-, wetenschaps- en cultuursector. Het overgrote deel van de meisjes tussen veertien en achttien jaar is van plan later te blijven werken en betaalde arbeid met een gezin te combineren. Deze meisjes verwachten van hun toekomstige partners een evenredig aandeel in de zorg. Maar jongens blijken nog nauwelijks rekening te houden met dit perspectief (Beker en Merens 1994; Poldervaart 1994; Du Bois-Reymond 1994). De samenleving biedt in de praktijk nog steeds te weinig mogelijkheden om zorg en arbeid te combineren. Redenen genoeg om emancipatiemaatregelen die al eerder waren genomen, voort te zetten. Zo zullen politiek, werkgevers en werknemers zich moeten blijven inspannen om het combineren van zorg en arbeid mogelijk te maken. Voor het onderwijs betekent dit het voortzetten van eerder ingezet beleid gericht op een meervoudig toekomstperspectief. Bijvoorbeeld in de basisvorming, waarbinnen naast oriëntatie op de arbeidsmarkt ook aandacht is voor zorgaspecten. Het betekent ook doorgaan met onderzoek en publicatie van gegevens over het aandeel van vrouwelijke leidinggevenden in de jaarlijkse Thermometer. En bij de voorbereiding van de cao voor de onderwijssector worden kinderopvang en vormen van (zorg)verlof opnieuw in de onderhandelingen betrokken. Onderzoek naar belemmeringen voor vrouwen in de wetenschap, blijvende aandacht voor beeldvorming over mannen en vrouwen in cultuur en media. Deze en andere stimuleringsmaatregelen zijn, per sector geordend, te vinden in Deel 2 van deze nota.

Maatschappelijke ontwikkelingen vragen om een nieuwe koers

NS-topman Rob den Besten zegt in het opinieblad Opzij (mei 1996) over zijn bedrijf: 'We veranderen van een primair technologisch bedrijf dat treinen laat rijden in een service-gericht bedrijf dat klanten vervoert. Dat vraagt vooral van mannen een omschakeling. Ik denk dat vrouwen beter uit de voeten kunnen met die service-kant van het werk'. Daarom moet er een betere mix van mannen en vrouwen komen binnen de NS, ook aan de top, vindt Den Besten.

Naast het voortzetten van lopende maatregelen wordt een nieuwe koers ingezet, waarbij emancipatie een plaats krijgt binnen de hoofdstroom van het beleid. Dit is nodig omdat er vele, verschillende ontwikkelingen in onze samenleving zijn die invloed uitoefenen op het emancipatieproces. Deze ontwikkelingen bieden vaak kansen voor emancipatie, maar hebben soms ook moeilijk te voorspellen neveneffecten. De overheid moet dus voortdurend alert blijven. Een aantal maatschappelijke ontwikkelingen op de arbeidsmarkt illustreert de kansen en bedreigingen.

Internationalisering, snelle technologische veranderingen en de doorbraak van de informatie- en communicatietechnologie (ict) kenmerken onze huidige economie. Deze ontwikkelingen leiden tot verschuivingen binnen de functie- en beroepenstructuur. Breed opgeleide en flexibele werknemers hebben in deze optiek goede vooruitzichten. Maar voor laagopgeleiden ziet het perspectief er ongunstig uit. Uit het Gezinsrapport (SCP 1997) blijkt nu al dat een groot aantal laagopgeleide moeders een baan ambieert, maar er moeilijk een kan vinden. Het is dus zaak om meisjes (en jongens) in het beroepsonderwijs goed voor te bereiden op de nieuwe eisen. Gebeurt dit niet, dan vormt de verschuiving op de arbeidsmarkt voor deze groep een bedreiging.

Maar diezelfde ontwikkelingen bieden ook kansen voor emancipatie van vrouwen. De strikte scheiding tussen (schone) technologie en dienstverlening is aan het verdwijnen. Voor het op de markt brengen van kwalitatief steeds betere en milieuvriendelijker producten en diensten zijn steeds meer combinaties nodig van technische en niet-technische kennis. Het onderscheid tussen traditioneel vrouwelijke en mannelijke beroepen zal geleidelijk aan vervagen. Er ontstaan nieuwe beroepen die niet typisch voor vrouwen of mannen zijn. Deze ontwikkeling biedt vrouwen en mannen, jongens en meisjes nieuwe kansen op het beste uit twee werelden.

Nederlandse werkgevers zullen de komende jaren steeds meer moeite moeten doen om voldoende personeel aan te trekken. Dat voorspelt het

Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt in het rapport De arbeidsmarkt naar opleiding en beroep tot 2002 (ROA 1997). Vooral in de zakelijke dienstverlening, in de gezondheidszorg en bij de overheid dreigen grote knelpunten te ontstaan. Vrouwen en schoolverlaters kunnen profiteren van de toenemende krapte op de arbeidsmarkt.

Werkgevers die zitten te springen om werknemers zijn bereid rekening te houden met hun wensen. Zo is de Nederlandse vestiging van Dupont, een chemisch bedrijf, in navolging van de Amerikaanse hoofdvestiging een *werk/levenprogramma* gestart. De arbeidsvoorwaarden van dit programma bieden flexibel werk en zorgfaciliteiten voor mannen en vrouwen.

Ook voor de sectoren primair en voortgezet onderwijs laten arbeidsmarktramingen zien dat er een tekort aan personeel zal ontstaan. De komende jaren zal er veel gedaan moeten worden aan het voorkómen en oplossen van dit tekort aan leerkrachten. Een tweesporenbeleid is nodig: er dienen meer mensen in het onderwijs te gaan werken en er moeten meer mensen in het onderwijs blijven werken. Ook dat biedt kansen voor vrouwen.

De kennis waar onze moderne samenleving om vraagt, omvat behalve de gebruikelijke vakkennis een breed scala van algemene vaardigheden en attitudes (OSA 1998). Flexibiliteit, weerbaarheid, zelfstandig werken, samenwerken, je kunnen inleven, kunnen kiezen, je mogelijkheden en talenten kennen, zorgzaam zijn. Tegenwoordig ook wel samengevat onder de noemer *emotionele intelligentie* (EQ).

Ook opvattingen over management zijn aan het veranderen. De nadruk ligt niet langer louter en alleen op het beheersmatige aspect van managementfuncties. Kwaliteitszorg, stimulerend en inhoudelijk leiderschap winnen aan betekenis. Ook binnen onderwijsinstellingen. Vrouwen beschikken op deze punten over kwaliteiten. Dat heeft een onderzoek naar de verschillen tussen mannelijke en vrouwelijke schoolleiders uitgewezen (Krüger 1995). Daarnaast kan de waarde van pluriform management op steeds meer erkenning rekenen en loopt een organisatie met een louter uit mannen bestaande directie het risico een stoffig imago te krijgen.

Onze samenleving biedt meer dan ooit kansen voor emancipatie. Niet

voor niets is een kristal van kansen de titel van deze nota. Het is de kunst om deze kansen de komende jaren te verzilveren binnen de sectoren onderwijs, cultuur en wetenschappen. De opdracht voor het emancipatiebeleid is ervoor te zorgen dat emancipatie verankerd wordt in de innovaties die in gang gezet zijn; en te zoeken naar trends die emancipatie versterken.

De ketenbenadering als nieuwe aanpak

Voor de uitvoering van het emancipatiebeleid wordt meer dan voorheen uitgegaan van een zogenaamde ketenbenadering. In de ketenbenadering wordt de fase die mensen in het onderwijs doorbrengen beschouwd als een schakel in een mensenleven. Daarnaast zijn er vele andere schakels in de keten zoals het relatiepatroon, werk en vrije tijd. Deze ketenbenadering onderstreept de samenhang tussen die verschillende levensdomeinen. Ze benadrukt ook de gedeelde verantwoordelijkheid van actoren binnen de verschillende domeinen. Geen enkel onderdeel van de keten staat los van de andere. Iedereen moet zich realiseren dat wat bijvoorbeeld in het onderwijs gebeurt, effect heeft op de overige levensdomeinen, en dus condities scheidt die van invloed zijn op andere terreinen. Zo kunnen de keuzen die op jonge leeftijd in het onderwijs gemaakt worden, verstrekende gevolgen hebben voor de toekomst..

Onderwijs vormt evident een belangrijke schakel in de keten. Iedereen volgt van vier tot zeventien jaar onderwijs, het leven van jongeren speelt zich voor een groot deel op school af. Het is de enige ervaring die wij in ons leven allen gemeenschappelijk hebben.

De glans van kwaliteit

Emancipatie als kenmerk van kwaliteit is het centrale motto van de komende vier jaar en sluit daarmee aan bij de vorige emancipatienota van het departement. Op die ingeslagen weg doorgaan, is een logische keuze. Maar aanhakend bij de kansen die het huidige tijdsgewricht biedt, is het eveneens logisch emancipatie nog meer dan voorheen een plek te geven in de hoofdstroom. Met andere woorden, inzetten op de verankering van emancipatie in kansrijke innovaties binnen onderwijs, cultuur en wetenschappen als kenmerk van kwaliteit. Voorop staat dat het reguliere beleid er sterker en beter van wordt door de belangen van vrouwen en mannen evenzeer te dienen. Sinds de Vrouwenconferentie van 1995 in Beijing noemen velen deze koers 'mainstreamen'.

Diversiteit in sekse, leeftijd, etniciteit, seksuele voorkeur, religie en sociaal-economische achtergrond vormt een bron van kwaliteit voor de samenleving als geheel. Ook het kabinet legt het accent bij emancipatie op het erkennen van de waarde van verschillen tussen mensen.

Een kristal van kansen vormt de agenda voor emancipatie in onderwijs, cultuur en wetenschappen. De nota geeft de voorwaarden, faciliteiten en instrumenten die nodig zijn om emancipatie als kwaliteitskenmerk een kans te geven.

Bij de samenstelling van deze nota is inspiratie geput uit het advies Onderwijsemancipatiebeleid dat de SER in september 1997 op verzoek van OCenW heeft uitgebracht. De uitgangspunten van de nota sluiten aan bij het emancipatiebeleid van het kabinet- zoals vastgelegd in Emancipatie in uitvoering (1995) en de Beleidsbrief Emancipatie (1997). Signalen en adviezen uit het veld en resultaten van bijeenkomsten met deskundigen hebben eveneens de koers mede bepaald. Een koers die voldoet aan het Internationaal Verdrag tegen Discriminatie van Vrouwen en de aanbevelingen van de commissie-Groenman, waartoe de overheid gehouden is (Kabinetsreactie § 2.3.7).

In Deel 2 wordt per sector een beknopte agenda gegeven met de acties die uit deze nota voortvloeien. Op de winst van emancipatie in onderwijs, cultuur en wetenschappen van de afgelopen jaren wordt in

de bijlagen ingegaan. Daarin is ook een lijst opgenomen van landelijke organisaties die over emancipatiedeskundigheid beschikken.

Deel 1

Binnen het onderwijs, de cultuur en de wetenschappen zijn mede door het emancipatiebeleid ontwikkelingen in gang gezet. Deze waren en zijn nodig om aan de eisen van de nabije toekomst te kunnen voldoen. Vanuit sociaal en economisch oogpunt is het immers nodig om alle talenten en kwaliteiten te benutten. Kwaliteitsverbetering van het aanbod en van de resultaten vormt de kern van de innovaties in onderwijs, cultuur en wetenschappen. De uitdaging voor het emancipatiebeleid van nu is het identificeren en verzilveren van de kansen die zich aandienen.

Facetbeleid onder de loep

De Onderwijsemancipatienota uit 1992 heeft emancipatie als een facet van het reguliere beleid op de agenda gezet. Wanneer we de ervaringen met facetbeleid uit de afgelopen vier jaar nader beschouwen, vallen de volgende zaken op.

Emancipatiedoelstellingen integreren is een complex proces, maar ook inspirerend. Complex, omdat er een grondig inzicht in de samenhang van beleid noodzakelijk is, en ook een degelijk overzicht. Dat geldt voor alle niveaus: van de rijksoverheid tot de basisschool. Aan inzicht en overzicht ontbreekt het nog dikwijls. Daarvoor is een cultuuromslag nodig: van verkokering in beleid naar samenhang en synergie, van werken op een eiland naar samenwerken. Kortom, de cultuuromslag naar een lerende organisatie die samen met de omgeving systematisch werkt aan kwaliteitsverbetering. Een cultuuromslag die nog in de kinderschoenen staat en veel tijd zal vragen. Emancipatiedoelstellingen integreren is ook inspirerend, omdat resultaten van het integratieproces breder en beter geïmplementeerd worden in school en instelling. Het gaat uiteindelijk toch om het realiseren van veranderingen op het niveau van het primaire proces: het toerusten van meisjes en jongens op een zich emanciperende samenleving.

Het heeft de afgelopen jaren in organisaties en instellingen ontbroken aan voldoende emancipatiedeskundigheid op alle niveaus. Dat geldt ook voor de reguliere onderwijsinstellingen. Emancipatie is nog te veel een zaak van te weinig mensen.

Ook de reeds ontwikkelde emancipatieproducten zijn niet zonder meer geschikt voor brede implementatie. Er is behoefte aan een nieuw type ondersteunende instrumenten. Zoals standaarden voor de kwaliteitsmeting, instrumenten voor auteursteams en uitgevers, facetleerplannen voor de integratie van emancipatie in reguliere leerplannen en overzichten van kansrijke ontwikkelingen.

Onderwijsinnovatie, dus ook facetbeleid, is een kwestie van lange adem. Niet alleen vanwege de reeds hierboven genoemde evaluatieve opmerkingen, maar ook omdat de ontwikkeling van de samenleving en

van de scholen en instellingen nieuwe emancipatorische issues voortbrengt. Wie had immers vijftien jaar geleden kunnen denken aan een campagne als *Een slimme meid kiest haar kind op tijd*. De Onderwijsemancipatienota uit 1992 heeft een impuls aan facetbeleid gegeven. We kunnen concluderen dat die impuls handen en voeten begint te krijgen in de verschillende sectoren.

Emancipatie als kenmerk van kwaliteit

De keuze van de overheid om emancipatie in de hoofdstroom te plaatsen, is meer dan een papieren uitspraak. Op deze keuze is ook kritiek denkbaar, bijvoorbeeld uit scepsis over de herkenbaarheid van emancipatie-issues en over de mate waarin emancipatiedeskundigheid aanwezig is. Het is daarom van belang dat de rijksoverheid deze koers de komende periode stevig ondersteunt. Meer nog dan dat: emancipatie moet de komende periode een impuls geven aan de kerninnovaties van het reguliere beleid. .

Emancipatie moet dus steeds meer een kenmerk van kwaliteit worden en onderdeel uitmaken van het kwaliteitsbeleid. Ook de SER (1997) onderstreept in haar advies Onderwijsemancipatiebeleid dit uitgangspunt. Via monitoring van ontwikkelingen en (gewenste) resultaten houdt de overheid de vinger aan de pols. Een vergelijkbare taak ligt ook bij alle andere betrokkenen. De SER is van mening dat hier een rol is weggelegd voor de Inspectie. Daarover zullen nadere afspraken worden gemaakt. Het betekent dat niet langer uitsluitend specifieke organisaties of emancipatiemedewerkers verantwoordelijk zijn voor emancipatie. Het realiseren van emancipatie als kwaliteitskenmerk vraagt om betrokkenheid en verantwoordelijkheid van iedereen. De ketenbenadering brengt dit tot uitdrukking. De vraag is vervolgens hoe je emancipatie tot kenmerk van kwaliteit maakt. Daar ligt de focus van het emancipatiebeleid voor de komende jaren.

Het legitimeren van kwaliteit

Het centrale motto *emancipatie als kenmerk van kwaliteit* geldt natuurlijk in de eerste plaats voor het eigen beleid van OCenW. Waar nodig is emancipatie onderdeel van wet- en regelgeving. Daarmee krijgt emancipatie een plek in het reguliere beleid en dat legitimeert tegelijk de aandacht voor dit aspect in de praktijk. Met behulp van bijvoorbeeld emancipatie-effectrapportages worden nieuwe majeure beleidsplannen getoetst op (ongewenste) effecten voor emancipatie. Integraal en vanzelfsprekend moet de aandacht uitgaan naar de (mogelijke en vaak ongeziene) invloed van het sekse-aspect, zo adviseert ook de SER (1997). OCenW is het eerste departement geweest dat de emancipatie-effectrapportage als instrument is gaan gebruiken. En geldt nog steeds als koploper. De ervaring leert dat niet alle aanbevelingen van emancipatie-effectrapportages direct zijn terug te vinden in het beleid. Het grootste winstpunt is voorlopig dat er meer bewust wordt gekozen. Het emancipatie-aspect krijgt daarmee een plaats binnen de afwegingen die gemaakt worden.

Investeren in emancipatiekansen van innovaties vraagt betrokkenheid en verantwoordelijkheid van alle participanten op alle niveaus. Dat kan niet vaak genoeg herhaald worden. Niet alleen de rijksoverheid is aan zet. Hier ligt de kracht van de ketenbenadering, een procesbenadering waarbinnen de overheid haar verantwoordelijkheid neemt, maar zeker ook anderen op hun eigen verantwoordelijkheid aanspreekt. Zo stimuleert het onderwijs jongens en meisjes te kiezen voor technische beroepen - het bedrijfsleven moet dan zorgen voor aantrekkelijk werk, voor een beter imago dat ook meisjes aanspreekt, voor goede (secundaire) arbeidsvoorwaarden en aanzetten om de cultuur op de werkvloer aan te passen.

Communicatie en samenwerking

In Utrecht startte vier jaar geleden de nieuwe opleiding Ontwerp Bouwkunde mbo. Vooral meisjes hadden meteen veel belangstelling voor het experiment. Inmiddels is de eerste lichter, vier jongens en 13 meisjes, afgestudeerd. Vooral het creatieve element van het ontwerpen spreekt meisjes aan. Een van hen: 'Ontwerpen met de computer, heerlijk. Klanten bij wijze van spreken laten 'rondwandelen' in het huis dat ze in gedachten hebben. Heel wat anders dan al dat gehannes met ontoegankelijke bouwtekeningen'.
(Utrechts Nieuwsblad, 21 januari 1998)

Goede voorlichting en communicatie over de samenhang tussen emancipatie en innovaties zijn voorwaarden voor het welslagen van de koers die wordt uitgezet. Voor OCenW is dit even noodzakelijk als voor alle andere actoren. (Na)scholing, expertmeetings, conferenties en netwerken zijn in dit kader goede, doelgerichte instrumenten. Dat geldt ook voor publicaties, audiovisueel materiaal of (Teleac)cursussen. .

Investeren in samenwerking en afstemming tussen overheid en alle betrokken actoren is geboden om emancipatie in steeds grotere mate als kenmerk van kwaliteit in het reguliere beleid op te nemen. Waar nodig moeten partijen dus elkaars beleid versterken en ondersteunen. Zo komen dan concrete maatregelen in dialoog tot stand. Daarmee wordt ook de verantwoordelijkheid van alle partijen voor het welslagen van het emancipatiebeleid helder tot uitdrukking gebracht. Het ligt in de lijn van het voorgaande dat organisaties en instellingen zelf realistische streefcijfers opstellen en daarover extern verantwoording afleggen. Bijvoorbeeld in schoolplan en schoolgids (primair en voortgezet onderwijs), in jaarverslagen (hoger onderwijs) of in het kwaliteitszorgverslag (beroepsonderwijs en volwasseneneducatie). Streefcijfers worden niet langer landelijk vastgesteld. Dat is bepaald geen vrijblijvende keuze. Integendeel, de betrokken maatschappelijke organisaties worden op hun verantwoordelijkheid aangesproken. De ijkpunten die voortkomen uit wet- en regelgeving, blijven uiteraard gehandhaafd. Ook worden de ontwikkelingen gevolgd en de resultaten bekend gemaakt, bijvoorbeeld in de Thermometer vrouw en management, het Hoger Onderwijs en Onderzoek Plan en de te ontwikkelen kwaliteitskaart van scholen.

Stimuleren en ondersteunen

Emancipatie als kenmerk van kwaliteit vraagt om emancipatiedeskundigheid bij de actoren op alle niveaus binnen onderwijs, cultuur en wetenschappen. Organisaties en instellingen hebben stimulansen, ondersteuning en faciliteiten nodig om zich deze deskundigheid eigen te maken. Dat kan in de vorm van nieuwe instrumenten, scholingstrajecten van medewerkers of het opbouwen van good practice. Het kan ook via de integratie van emancipatiedeskundigheid in de procesmanagements, in ondersteuningsinstellingen, binnen landelijke organisaties en de Inspectie. De onderwijssectoren krijgen bij de uitvoering van de Wet inzake evenredige vertegenwoordiging van vrouwen in leidinggevende functies in het onderwijs ondersteuning in de vorm van bijvoorbeeld handreikingen, studieconferenties en publicaties.

De benoeming van vrouwen en meisjes, allochtoon en autochtoon, in besturen, advies- en overlegorganen op alle niveaus en in alle OCenW-sectoren inclusief het departement, wordt verder gestimuleerd. Vooral omdat vrouwen en meisjes in dergelijke functies als rolmodel fungeren. Deze mogelijkheden onderzoeken en zo veel mogelijk benutten, zijn taken die alle betrokkenen moeten oppakken.

Met hbo-instellingen wordt gezien hoe de instroom van meisjes in de technische en economische richtingen en de corresponderende lerarenopleidingen vergroot kan worden. Dit geldt ook voor de instroom van allochtone en mannelijke studenten in de lerarenopleiding basisonderwijs.

De overheid biedt scholen en instellingen in alle sectoren van OCenW bijvoorbeeld met behulp van de procesmanagements stimulansen voor de implementatie van emancipatie als kwaliteitskenmerk. Overigens is de regievoerende en ondersteunende rol van de overheid in de diverse sectoren verschillend. Daar waar de overheid een directe verantwoordelijkheid heeft - bijvoorbeeld via kerndoelen en eindtermen in het primair en voortgezet onderwijs - is de sturing groter dan in de bve-sector, het hoger onderwijs, de wetenschappen of de cultuursector.

Investeren in methode en didactiek

'Jongens en meisjes rekenen anders, maar even goed' kopt een artikel in de NRC van 26 juni 1997. In een notendop vat deze titel de kern van de discussies over het wiskunde-onderwijs aan meisjes samen. Het gaat niet langer meer om achterstanden van meisjes ten opzichte van jongens, maar om de inhoud en de didactiek van het vak.

Diversiteit als bron van kwaliteit moet binnen het onderwijs doorklinken in de pedagogisch-didactische aanpak. Investeren binnen het basisonderwijs in de ontwikkeling van leerlijnen die rekening houden met verschillende leerstijlen van meisjes en jongens. Het doortrekken van die lijn zoals gebeurt in het voortgezet onderwijs bij de wiskunde C-variant, verdient navolging op andere terreinen. Bijvoorbeeld binnen de informatie- en communicatietechnologie. In de bve-sector is een bredere invoering van het project techno-mentoring toe te juichen. Dit project voorziet in de begeleiding van vrouwelijke cursisten in de techniek door vrouwen die in die sector werkzaam zijn of door vrouwelijke ouderejaars cursisten.

De participatie van vrouwen in de wetenschap heeft grote aandacht. Uit Zweeds onderzoek naar het systeem van beoordeling door deskundigen uit het vakgebied (het peer review-systeem) dat de Zweeds Medische Onderzoeksraad hanteert voor aanvragen van een postdoctoraal fellowship, bleek dat de kansen op honorering voor vrouwen lager zijn dan voor mannen (Wenneras and Wold 1997). Aan het Nederlands Genootschap Vrouwenstudies (NGV) is gevraagd een soortgelijk onderzoek uit te voeren naar de effecten van het beoordelingssysteem dat in Nederland wordt gehanteerd.

In de cultuursector wordt met een vergelijkbare beoordelingssystematiek gewerkt bij de verdeling van beurzen en subsidies. Vakgenoten beoordelen de kwaliteit van het werk van bijvoorbeeld een beeldend kunstenaar wanneer deze een werkbeurs aanvraagt. Uit onderzoek van de Rijksuniversiteit Groningen (Top 1993) bleek dat de sekse van de beeldend kunstenaar geen rol speelde bij de beoordeling van het werk. Ook de sekse van de beoordelaar was niet van invloed op dit oordeel. Dat neemt niet weg dat het streven naar een evenredige vertegenwoordiging van vrouwen in commissies en raden gewenst blijft.

Gerichte interventies brengen emancipatie in de hoofdstroom: in dat beleid wordt specifiek aandacht besteed aan emancipatieaspecten. Een voorbeeld daarvan is het project informatie- en

communicatietechnologie (ict) waarbij in het voortgezet onderwijs bewust gekozen is voor Nederlands en de moderne vreemde talen als speerpunt. Het zijn vooral meisjes die veel talen in hun pakket hebben. Zo worden zij en hun docenten direct betrokken bij ict.

Thema's als leidraad

Integratie van emancipatie heeft tot gevolg dat vele terreinen tegelijk in het geding zijn. Joyce Outshoorn, hoogleraar Vrouwenstudies aan de Rijksuniversiteit Leiden, wees daar in een lezing voor Arachne (september 1997) nog eens terecht op. Dat mag de effectieve inzet van menskracht en middelen en monitoring van resultaten niet belemmeren. Om richting te geven aan de koers voor de komende vier jaar zijn kansrijke ontwikkelingen geïndiceerd en tot thema's benoemd: *Diversiteit, Levensloopbanen, Leren leren, Informatie- en communicatietechnologie (Ict) en Leidinggevende, advies- en bestuursfuncties*. Deze thema's zijn niet dekkend, maar helpen om de kansen te identificeren en keuzen te maken. De thema's concentreren de inzet van de overheid zelf, zowel van beleid als van middelen, maar ook de inzet van alle betrokken actoren. Ze geven bovendien de samenhang aan tussen innovaties en emancipatiebeleid. Ten slotte verhelderen de thema's de doelen die in de komende periode worden nagestreefd.

De thema's Diversiteit, Leren leren en Informatie- en communicatietechnologie zijn ook in de Onderwijsbegroting 1998 als prioriteiten aangemerkt en geënt op de brede beleidstrajecten *Onderwijs op maat, Een leven lang leren en Informatie- en communicatietechnologie in het onderwijs*. Het thema Levensloopbanen sluit direct aan op het algemene emancipatiebeleid van dit kabinet. Ten slotte wordt een lijn uit de vorige emancipatienota doorgetrokken in het thema Leidinggevende, advies- en bestuursfuncties.

Op de nu volgende bladzijden passeren deze thema's de revue, met een beschrijving en met voorbeelden van relevante sectoren.

Diversiteit

De cijfers over de deelname van allochtone jongeren aan havo en vwo laten een positieve ontwikkeling zien, al zijn er verschillen tussen jongens en meisjes en tussen landen van herkomst (Bijlage 1). In het hoger onderwijs is dat percentage nog gering. Onopgemerkt blijft de aanwezigheid van allochtone jongeren in het hoger onderwijs allerminst. 'Je blijft altijd een geval apart. Ik word daar af en toe doodmoe van', zegt een van hen in het HBO-Journaal van juni 1997.

Diversiteit is een sleutelwoord, een bron van kwaliteit. Diversiteit biedt ruimte voor het erkennen van verschillen, ook die tussen meisjes en vrouwen onderling. Binnen het onderwijs moeten onderwijsgevers oog hebben voor de verschillen in talenten van onderwijsdeelnemers. De ontwikkeling van kansen en keuzen, van basisschool tot universiteit en gerelateerd aan die verschillen, staat centraal. Veel meisjes en jongens maken nog steeds een traditionele keuze in opleiding en beroep. Het is van belang om meer te halen uit de talenten van jongeren. Dit vereist dat rekening gehouden wordt met verschillen in leerstijlen, met de aantrekkelijkheid van de leerstof voor alle deelnemers aan het onderwijs en met de condities waaronder leerlingen de beste resultaten kunnen behalen. Daarbij gaat het er niet om jongens en meisjes in hun traditionele keuze te bevestigen, maar juist het scala aan mogelijkheden te verbreden. Onderwijs op maat is dan ook vereist. .

In het primair en voortgezet onderwijs is *omgaan met verschillen één* van de karakteristieken van de innovaties. Velen denken hierbij aan verschillen in de begaafdheid om kennis te verwerven en op school te functioneren. Om recht te doen aan alle leerlingen is het van belang de komende periode deze karakteristiek ook te benaderen vanuit sekse- en cultuurverschillen. Onderzoek uit 1991 (ten Dam, Urlings, Volman) toonde al aan dat interactie tussen leerkracht en leerlingen in de klas meer op jongens is gericht dan op meisjes. Toch is het draagvlak voor sekseverschillen als item binnen het onderwijs nog beperkt. De gedachtengang is *ik behandel jongens en meisjes gelijk*. Daardoor staat sekseverschil niet hoog op de agenda genoteerd en wordt het niet geproblematiseerd in bijvoorbeeld de discussie over de gewenste pedagogisch-didactische aanpak.

In dit opzicht moeten we investeren in omgaan met verschillen. De kans van slagen van zo'n investering wordt vergroot door ontwikkelingen als klassenverkleining, de veranderende rol van de docent (van klassikaal lesgeven naar begeleiden van leerprocessen) en de doorbraak van informatie- en communicatietechnologie in het onderwijs.

Levensloopbanen

Jongens en meisjes worden uitgerust voor een leven in een geëmancipeerde samenleving. Daarin komt het aan op het combineren van activiteiten op verschillende levensterreinen. De nota Kansen op combineren (SZW 1997) schetst vele mogelijkheden; het onderwijs sluit daarbij aan. De voorbereiding op het meervoudige toekomstperspectief legt bij het onderwijs de opdracht alle leerlingen te voorzien van een goede startkwalificatie waarin talenten volledig benut zijn. Maar het gaat om meer dan de voorbereiding op een loopbaan. Het gaat om een levensloopbaan..

Het verwerven van zorgzelfstandigheid en —verantwoordelijkheid behoort uitdrukkelijk ook tot de opdracht van het onderwijs. Deze zorgbegrippen verwijzen naar de notie respect hebben voor jezelf, de ander en je omgeving. Hierbij ligt naast de verdeling van zorgtaken de nadruk vooral op het plezier dat zorgzaamheid kan opleveren. Zorg levert binding en betrokkenheid op en vergroot de kwaliteit van de samenleving. De huidige generaties jongens en meisjes die in de ban zijn van hun elektronische knuffel, de tamagotchi, kunnen hierover mee praten.

Tot slot duidt het meervoudig toekomstperspectief ook op maatschappelijke participatie. Of anders gezegd, actief kunnen en willen deelnemen aan de samenleving. Dit toekomstperspectief brengt tot uitdrukking dat kennis alleen niet voldoende is. De volwassenen van vandaag en morgen moeten ook beschikken over vaardigheden die onderdeel zijn van de eerder genoemde *emotionele intelligentie* (EQ) of sleutelcompetenties. De aandacht voor deze competenties neemt toe, zowel binnen het gehele onderwijs (kerndoelen primair en voortgezet onderwijs, kwalificaties beroepsonderwijs), als ook daarbuiten (personeelsadvertenties).

Met het verruimen van loopbaanoriëntatie naar levensloopbaanoriëntatie krijgt de ketenbenadering reliëf: het onderwijs als schakel in het leven van leerling en student. Het wordt dan logisch in het onderwijs de ervaringen - opgedaan in baan(tjes), hobbies en vrijwilligerswerk - te integreren met schoolse kennis en vaardigheden en te

gebruiken bij het keuzeprocess van leerlingen en studenten en vice versa. Kiezen doe je niet op één moment en niet alleen later. Het accent op een loopbaan voor het leven maakt het mogelijk de school van nu meer te gebruiken als oefenplaats voor de toekomst.

Leren leren

Dagelijks hebben we allemaal nieuwe, parate kennis nodig. De behoefte aan om-, her- en bijscholing tijdens het werkzame leven neemt dan ook toe. Het is een antwoord op de toegenomen flexibiliteit en mobiliteit op de arbeidsmarkt en de vele technologische veranderingen. De huidige flexibilisering in de vorm van een flexibel arbeidscontract doet zich overigens vooral voor onder vrouwen, jonge en laagopgeleide werknemers en allochtonen. Iets meer dan de helft van de flexwerkers is vrouw. Ook deze groepen moeten beter voorbereid zijn op leren leren (WRR 1996). Het kabinet heeft zijn ambities op dit terrein neergelegd in het Nationaal Actieprogramma Een leven lang leren (OCenW 1998). Het is nodig de consequenties te verkennen van een leven lang leren voor jongens en meisjes, mannen en vrouwen.

Mannen maken meer dan vrouwen gebruik van de scholingsmogelijkheden die er zijn (OSA 1997). Niet-uitkeringsgerechtigden, waartoe veel vrouwelijke loopbaanonderbrekers gerekend kunnen worden, dreigen uit de boot te vallen. De SER vraagt in het advies Onderwijs emancipatiebeleid (1997) de aandacht voor deze doelgroep. De motieven van werkgevers en van de vrouwen zelf die aan enige vorm van scholing doen, richten zich vooral op het verbeteren van hun functioneren. Mannen zijn vooral uit op het verbeteren van hun positie.

Het leren leren begint in het basisonderwijs. Het onderwijs heeft de opdracht om hiervoor het fundament te leggen. Het leren moet aantrekkelijk zijn voor leerlingen en hen iets opleveren. We moeten voorkomen dat jongeren met tegenzin naar school gaan of voortijdig afhaken. Een dergelijke keuze heeft op latere leeftijd verstrekkende gevolgen. Van een lage arbeids- en inkomenspositie tot sociale uitsluiting in het ergste geval. Deze aspecten staan in nauw verband met bijvoorbeeld het kabinetsbeleid zoals neergelegd in Kansen op combineren (SZW 1997).

Voor het studiehuisconcept in het voortgezet onderwijs heeft *leren leren* hoog op de agenda geplaatst van scholen en instellingen. Van belang is dat het leren leren aansluit bij de leerstijlen van meisjes en

jongens. Als bijvoorbeeld in het concept en de uitwerking te weinig nadruk komt te liggen op leren samenwerken (samenwerkend leren), is dat minder motiverend voor meisjes. Zij zijn - meer dan jongens - gericht op het omgaan met mensen.

Leren leren is niet voorbehouden aan leerlingen alleen; de veranderingen in het onderwijs vereisen dat de hele school/instelling de omslag maakt naar een lerende organisatie. Alle betrokkenen binnen de school zullen in staat gesteld moeten worden om te blijven leren. Dat betekent onder meer dat zaken als deskundigheidsbevordering, intervisie, collegiale consultaties, participeren in netwerken en gebruik maken van ict-mogelijkheden een steeds belangrijker rol spelen binnen het personeelsbeleid van de school.

Informatie- en communicatietechnologie

Scholengemeenschap Het Assink uit Haaksbergen maakt deel uit van een Europees scholennetwerk dat onder meer uitwisselingsprogramma's organiseert. De ervaringen worden gepubliceerd in een 'eurojournal', een nieuwsbrief van leerlingen. Er wordt via telefoon, fax en e-mail gecommuniceerd door heel Europa. De internationale redactie van deze nieuwsbrief bestaat voornamelijk uit meisjes.

Informatie- en communicatietechnologie (ict) beïnvloedt niet alleen de arbeidsmarkt, maar ook het dagelijks leven van mensen. Niemand kan zich onttrekken aan de gevolgen van de informatiemaatschappij. Voor wie de boot mist, en dat dreigt te gebeuren met ouderen, laagopgeleiden en mensen zonder werk, ligt isolement in het verschiet. Vrouwen zijn in de risicogroepen ruim vertegenwoordigd.

De associatie van ict met technische zaken spreekt vooral jongens en mannen aan. Meisjes en vrouwen dreigen een achterstand op te lopen. Zij benaderen techniek vooral van een praktische kant: wat kun je ermee? En wat heeft het met mensen te maken? Met het actieplan Investeren in voorsprong (OCenW 1997) geeft het kabinet een krachtige impuls aan de integratie van ict in het hele onderwijs. Meer computers in het onderwijs heeft voor meisjes het voordeel dat zij van jongs af aan vertrouwd raken met de apparatuur. De software die de komende jaren ontwikkeld wordt, moet eveneens aantrekkelijk zijn voor meisjes. Op dit terrein is al veel deskundigheid opgebouwd. Veel meer dan nu het geval is, zullen we de nadruk moeten leggen op de mogelijkheden voor communicatie die ict biedt. Dan is er ook voor meisjes een wereld te winnen.

Leidinggevende, advies- en bestuursfuncties

Nu al is de jacht op vrouwen door het bedrijfsleven geopend. Volgens Ton de Korte van organisatie-adviesbureau Berenschot is dat 'niet alleen omdat vrouwen andere kwaliteiten toevoegen, maar ook omdat het op de arbeidsmarkt pure noodzaak is geworden om het relatief weinig benutte potentieel aan vrouwen te benutten'. (NRC, 11 september 1997)

In onze samenleving behoren diversiteit en gelijkwaardigheid normen te zijn. Deze gelden ook voor het management, de besturen en adviesorganen. De ondervertegenwoordiging van vrouwen op die niveaus bevestigt traditionele beelden over vrouwen en mannen. Selecteurs werken daar, bewust of onbewust, nog steeds aan mee. Veel vrouwelijke kandidaten vallen af in wervings- en selectieprocedures. Naar de achtergronden van de onvrijwillige uitstroom van vrouwelijke managers wordt op dit moment in opdracht van OCenW onderzoek gedaan.

Tegelijkertijd ontstaan binnen het onderwijs verschillende soorten managementfuncties zoals locatieleiders of opleidingsmanagers. In het streven om meer vrouwen in leidinggevende functies te benoemen, liggen hier kansen om tot een evenwichtige instroom te komen. Maar ook bedreigingen, als vrouwen niet verder doorstromen dan het middenmanagement en mannen de directiefuncties blijven vervullen.

In het onderwijs neemt de overtuiging toe dat de pluriformiteit van de leerlingenpopulatie weerspiegeld moet worden in het docentencorps en de schoolleiding. Deze ontwikkeling biedt onder meer autochtone en allochtone vrouwen perspectief. Pluriform management biedt een meerwaarde namelijk in het combineren van vrouwelijke en mannelijke talenten. Het is daarom van belang die meerwaarde over het voetlicht te brengen. Cultuurverandering in organisaties is daarvoor noodzakelijk. Een verandering waarbij verschillende stijlen van leidinggeven worden gewaardeerd en elkaar aanvullen. Een verandering ook waarbij op het gebied van de arbeidsvoorwaarden en de carrièreplanning rekening wordt gehouden met de achtergronden van vrouwen en mannen.

De uitgangspunten die in de voorgaande bladzijden zijn verwoord, worden in het nu volgende Deel 2 per sector gepresenteerd. De vijf thema's en het centrale motto van de nota komen daarin terug. De agenda bevat concrete acties naast voorstellen en suggesties die nog uitgewerkt moeten worden in duidelijke plannen van aanpak. Iedere actor, iedere organisatie of instelling, ieder individu heeft een eigen verantwoordelijkheid om tot optimale resultaten te komen voor de

uitgezette koers. Zo ook de overheid, die tot primaire taak heeft voorwaarden te scheppen, waar nodig wet- en regelgeving aan te passen of op te stellen en vooral - in alle mogelijke situaties - te stimuleren. De ketenbenadering doet een beroep op alle actoren. De samenleving als geheel wordt aangesproken.

Deel 2

De overheid kan voorwaarden scheppen waar die nu ontbreken, ruimte geven, suggesties doen en ideeën opperen, stimuleren. Maar ze kan en wil meisjes niet dwingen een technische opleiding te gaan volgen, en jongens niet dwingen serieus werk te maken van zorgtaken. Wat er thuis op de bank wordt besloten, gebeurt buiten het gezichtsveld van de overheid.

Emancipatie in de hoofdstroom vraagt om voortdurende alertheid van alle actoren. En de bereidheid kansen voor emancipatie te herkennen, te benoemen en te verzilveren. Dit betekent dat de gepresenteerde agenda voor de komende vier jaar niet uitputtend kan zijn. Nieuwe ontwikkelingen geven aanleiding tot het bijstellen van de agenda. Begin 2000 verschijnt een geactualiseerde versie van de agenda. Over vier jaar wordt de balans opnieuw opgemaakt.

Hieronder volgt een beknopt overzicht van condities, maatregelen en mogelijkheden. In de meeste gevallen vormen deze, volgens de doelstelling van de nota, onderdeel van ander beleid. Waar dat zinvol is, wordt dit reguliere beleid beschreven. Het centrale motto en de thema's uit Deel 1 keren per sector terug.

Emancipatie-effectrapportages

*Emancipatie als kenmerk van
kwaliteit*

1998 - 2002

Voor alle sectoren geldt dat emancipatie-effectrapportages het instrument blijven om majeure beleidsvoornemens te toetsen op de consequenties voor emancipatie. Jaarlijks zal worden gezien welke beleidstrajecten hiervoor in aanmerking komen. De voorgenomen emancipatie- effectrapportages worden vermeld in de departementale planning van beleid en in de planningen van de directies.

*Emancipatie als kenmerk van
kwaliteit*

1998 - 1999

Momenteel laat het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid een evaluatieonderzoek uitvoeren naar de emancipatie-effectrapportages bij de rijksoverheid. Daarin worden ook enkele emancipatie-effectrapportages van OCenW betrokken. De uitkomsten van dit onderzoek zullen worden gebruikt om het instrument te verbeteren. OCenW zal daaraan actief meewerken.

*Emancipatie als kenmerk van
kwaliteit*

1998 - 2000

Het huidige instrument richt zich vooral op de (onbedoelde) neveneffecten van beleid en te weinig op de kansen. Met andere woorden, er wordt gekeken of de effecten niet nadelig zijn - maar kijken waar nog (meer) mogelijkheden liggen, is constructiever. Er is behoefte aan een instrument dat het *beleid beoordeelt op de kansen* voor emancipatie en dat antwoord geeft op de vraag hoe deze kansen optimaal benut kunnen worden. OCenW zal afhankelijk van de resultaten van het evaluatieonderzoek opdracht geven voor de ontwikkeling van een dergelijk instrument.

Emancipatieprijzen

*Emancipatie als kenmerk van
kwaliteit*
vanaf 1997

Als stimulans voor het emancipatiebeleid is de *Emancipatieprijs voor het hoger onderwijs* ingesteld. Eens in de drie jaar wordt deze prijs toegekend aan een universiteit en een hogeschool voor hun inspanningen om de positie van werkende en studerende vrouwen te verbeteren. Het departement stelt de prijs van 100 duizend gulden beschikbaar. In 1998 wordt de prijs voor de eerste maal uitgereikt.

*Leidinggevende, advies- en
bestuursfuncties*
vanaf 1996

Het basisonderwijs, voortgezet onderwijs, beroepsonderwijs en de volwasseneneducatie kennen sinds 1996 de *Sapientiaprijs*. Deze prijs voor pluriform onderwijsmanagement is ingesteld door de besturenorganisaties, procesmanagements, VNG en OCenW. De prijs wordt uitgereikt aan onderwijsinstellingen die het meest succesvol zijn in het realiseren van een evenwichtige vertegenwoordiging van vrouwen en mannen in de schoolleiding. De vertegenwoordiging van vrouwen in het bestuur maakt onderdeel uit van het oordeel van de jury.

Primair en voortgezet onderwijs

*Emancipatie als kenmerk van
kwaliteit*

1998 - 2002

Het wettelijk verankeren van emancipatiedoelstellingen in de kerndoelen van het primair onderwijs en de basisvorming is een feit. Ook zijn deze doelstellingen inmiddels in de (*advies*) *examenprogramma's* voor vbo/mavo en de tweede fase havo/vwo opgenomen. De Procesmanagements Primair en Voortgezet Onderwijs en de verzorgingsinstellingen ondersteunen de scholen bij het operationaliseren en implementeren van de emancipatiedoelstellingen binnen de eigen school..

*Emancipatie als kenmerk van
kwaliteit*

1998 - 2002

Emancipatie moet ook geïntegreerd worden in het aanbod van de ondersteuningsinstellingen. Vereniging de Samenwerkende Landelijke Pedagogische Centra (VSLPC) heeft een plan van aanpak *Mainstreaming* opgesteld dat voorziet in *verankering van emancipatie in aanbod en beleid van de ondersteuningsinstellingen*. Dit project dat tot 2002 loopt en onder meer voorziet in een scholingstraject voor de eigen medewerkers, zal door OCenW en de VSLPC gezamenlijk gefinancierd worden.

*Emancipatie als kenmerk van
kwaliteit*

1998

De Inspectie zal gevraagd worden om bij evaluaties *emancipatie als kwaliteitscriterium* te toetsen. Emancipatieaspecten moeten een onderdeel zijn van bestaande standaarden van de Inspectie.

Ict

vanaf 1997

De doorbraak van informatie- en communicatietechnologie in het primair en voortgezet onderwijs biedt meisjes en jongens onder meer kansen zich het gebruik van de apparatuur eigen te maken. Bij de ontwikkeling van software moet met *verschillen in belangstelling en leerstijlen tussen leerlingen* rekening gehouden worden. Ook de communicatieve aspecten van ict verdienen in het belang van meisjes aandacht.

*Leidinggevende, advies- en
bestuursfuncties*
1998

Onderzoek naar de *onvrijwillige uitstroom van vrouwen* uit de schoolleiding moet inzicht geven in de achtergronden van dit verschijnsel en een richting bieden voor de oplossing ervan. Dit onderzoek is met subsidie van OCenW begin 1998 van start gegaan.

*Leidinggevende, advies- en
bestuursfuncties*
1998 - 2002

In de schoolgids die per 1 januari 1999 verplicht is, verantwoordt een school zich over doelen, activiteiten, resultaten en personeelsbeleid. Onderdeel van dat laatste is de uitvoering van de *Wet inzake evenredige vertegenwoordiging van vrouwen* in leidinggevende functies in het onderwijs. Om de vinger aan de pols te houden bij de implementatie van de wet is een periodiek overleg Vrouw en Management ingesteld. Hierin participeren de besturen-, schoolleiders- en vakorganisaties, de VNG, de Procesmanagements Primair en Voortgezet Onderwijs en de overheid. De Inspectie heeft de taak om de uitvoering van de wet te monitoren en daarover verslag uit te brengen. Samen met de Inspectie wordt de mogelijkheid bekeken om evenredige vertegenwoordiging op te nemen in de te ontwikkelen kwaliteitskaart voor scholen.

*Leidinggevende, advies- en
bestuursfuncties*
1998

Ook de benoeming van *vrouwen en meisjes, allochtoon en autochtoon, in besturen en adviesorganen* verdient aandacht. Bij het toekennen van de Sapientiaprijs wordt de vertegenwoordiging van vrouwen in het bestuur in het jury-oordeel meegewogen. Omdat het vaak moeilijk is goede vrouwelijke kandidaten te vinden, wordt voorgesteld een bank van talenten op te zetten. Deze voorziening moet goed toegankelijk zijn en over bruikbare informatie beschikken voor lokale besturen. In overleg met de besturenorganisaties, de AVS en de VVO wordt nagegaan wat de meest effectieve vorm is.

Primair onderwijs

Kwaliteitsverbetering is de kern van alle innovatieve activiteiten.

Daartoe behoren goed onderwijsmanagement en op professionele wijze omgaan met verschillen in didactisch en pedagogisch opzicht. Het gaat om het erkennen van en creatief omgaan met verschillen tussen leerlingen, individuele verschillen in aanleg (begaafdheid, belangstelling, leerstijl, geslacht) en verschillen in sociaal-economische en sociaal-culturele achtergrond.

*Emancipatie als kenmerk van
kwaliteit
vanaf 1998*

In samenspraak met het Procesmanagement Primair Onderwijs wordt jaarlijks een *plan van aanpak voor emancipatieactiviteiten* opgesteld. Dit plan van aanpak is gericht op ondersteuning van scholen. Ook de EBRO, een landelijk werkverband voor emancipatie in het basisonderwijs, vervult een belangrijke rol in het uitwerken van emancipatiedoelen. Via het begeleidings- en scholingsaanbod van onderwijsbegeleidingsdiensten en pabo's worden basisscholen aangezet emancipatie te integreren in het onderwijs.

*Diversiteit
vanaf 1997*

De groepsverkleining in de onderbouw geeft leerkrachten beter de mogelijkheid in te spelen op *verschillen tussen leerlingen* en zich bewust te worden van de hoeveelheid aandacht die jongens krijgen in verhouding tot meisjes. Die hoeveelheid is ongelijk verdeeld; dat kan beter.

*Diversiteit
vanaf 1998*

Veel scholen vinden het hanteren van de *herziene kerndoelen* (vanaf augustus 1998) voor alle leerlingen problematisch. Daarom is de ontwikkeling van leerlijnen in gang gezet om scholen te ondersteunen bij het verwezenlijken van kerndoelen, als eerste voor taal en rekenen. Eventuele verschillen tussen jongens en meisjes vormen een expliciet aandachtspunt zoals de verschillende competenties voor wiskunde en rekenen.

*Diversiteit
vanaf 1997*

In de *Gids voor Onderwijsmethoden* voor het basisonderwijs staat de kwaliteitseis *Sekse, rollen en taken*. Scholen kunnen zo analyseren of hun methode rolbevestigend is of juist niet.

Levensloopbanen

1997 - 1998

In de kerndoelen zitten aspecten die betrekking hebben op emancipatie. Onder meer de elementen *techniek en zorg* zijn in dit verband van belang. Ook hier wordt rekening gehouden met verschillen tussen jongens en meisjes. Het Katholiek Pedagogisch Centrum (KPC) ontwikkelt momenteel lesmateriaal in de vorm van leskisten. Daarmee kunnen meisjes en jongens leerervaringen opdoen die hun relatie en mogelijke rol ten aanzien van techniek en zorg zichtbaar en hanteerbaar maken. Overigens is er voor de kerndoelen rondom de sociaal-emotionele ontwikkeling al veel interessant materiaal beschikbaar.

Leren leren

Door de *omgeving* bij de school te betrekken (brede buurtschool) kunnen de inhoud van het onderwijs (door de inbreng van kennis van anderen) en de contacten met jeugdhulpverlening verbeterd worden. Door de toename van de arbeidsparticipatie vervult de school ook een *opvangfunctie*. Deze functie moet worden ingebed in een dekkend en kwalitatief hoogwaardig aanbod van voor- en naschoolse opvang. De financiële injectie van de rijksoverheid naar de gemeenten helpt scholen bij het vervullen van die taak. Kinderen met onderwijsachterstanden vragen specifieke aandacht. De gemeenten vervullen in deze de regierol. De vergroting van de betrokkenheid van scholen bij kinderopvang en voorschoolse programma's voor drie- en vierjarigen kan onderwijsachterstanden helpen voorkomen. Vanuit het perspectief alle kinderen een gelijke start te geven, is het beleid er op gericht om de leerplicht naar vier jaar te verlagen. Ook voor de ouders van jonge kinderen is deze optie van betekenis.

Leidinggevende, advies- en bestuursfuncties

1998

Select Primair heeft een handreiking voor het primair onderwijs ontwikkeld die scholen ondersteunt bij de implementatie van de *Wet inzake evenredige vertegenwoordiging van vrouwen* in leidinggevende functies in het onderwijs. Tijdens twee studiemiddagen staat deze handreiking centraal. Daarnaast organiseert Select Primair vier regiobijeenkomsten en een slotconferentie rond pluriform schoolmanagement als onderdeel van kwaliteitszorg. Activiteiten om de werving en selectie van directieleden te verbeteren, worden in 1998 gecontinueerd.

*Leidinggevende, advies- en
bestuursfuncties*
vanaf 1998

In augustus van dit jaar start een pilot voor een *opleiding adjunct-directeuren* in het primair onderwijs aan dezelfde vijf hogescholen die de opleiding voor schoolleiders (directeuren) verzorgen. Onder adjunct-directeuren zijn veel vrouwen te vinden. Het is van belang dat zij aan de opleiding deelnemen.

Voortgezet onderwijs

In het voortgezet onderwijs wordt ter verbetering van de aansluiting met het vervolgonderwijs gewerkt aan een breed veranderingsproces (invoering basisvorming, leerwegen mavo/vbo/vso en profielen tweede fase). Het doel hiervan is beter aan te sluiten op het vervolgonderwijs.

De volgende kernthema's staan daarin centraal:

- een brede ontwikkeling van elke leerling
- het stimuleren van een actieve, zo zelfstandig mogelijk lerende leerling
- het recht doen aan verschillen tussen leerlingen.

*Emancipatie als kenmerk van
kwaliteit*
1998 - 2002

De emancipatiekansen die de vernieuwingen bieden, bekijken alleen wanneer ze verankerd zijn in het management en beleid van de school. Dit zijn voorwaarden om ervoor te zorgen dat *emancipatie breed gedragen* wordt en niet verloren gaat in andere vernieuwingsoperaties.

*Emancipatie als kenmerk van
kwaliteit*
1998 - 2002

Voor het ontwikkelen van nadere activiteiten in de planperiode van deze nota zal samen met het Procesmanagement Voortgezet Onderwijs een *plan van aanpak voor de implementatie van emancipatie als kenmerk van kwaliteit* worden opgesteld. Relevante intermediairen uit de vo-sector zullen daarbij betrokken worden.

*Emancipatie als kenmerk van
kwaliteit*
1998

Er wordt momenteel door de Vereniging voor het management in het Voortgezet Onderwijs (VVO) een *handreiking Emancipatie in het schoolontwikkelingsproces* gemaakt, gericht op emancipatie op drie niveaus binnen de school: het primaire proces, de organisatie en het beleid.

Diversiteit
1998

Nu emancipatiedoelstellingen wettelijk zijn verankerd in de kerndoelen, en zijn opgenomen in de (advies)examenprogramma's vbo/mavo en de tweede fase havo/vwo, zijn er *nieuwe methoden en leerplannen* nodig. Door de Stichting Leerplan Ontwikkeling (SLO) is een facetleerplan emancipatie voor de basisvorming ontwikkeld. Momenteel werkt de SLO aan facetleerplannen emancipatie voor beroepsgerichte vakken in vbo/mavo en voor de tweede fase havo/vwo. Daarnaast zal, in overleg met het Cito, COB en CEVO, nagegaan worden in hoeverre de *emancipatiedoelen in de toetsen van de basisvorming en in de examens* verwerkt kunnen worden.

Diversiteit
vanaf 1998

De profielen voor de tweede fase havo/vwo zijn zodanig opgesteld dat meisjes meer alternatieven krijgen om *technische en exacte studierichtingen* te kiezen; daarnaast zijn afspraken gemaakt met de universiteiten over instroomprofielen voor bètastudies, waar meisjes profijt van kunnen hebben. Ook de intrasectorale programma's voor vbo/vso/mavo bieden nieuwe kansen om meisjes voor technische richtingen te interesseren. Het Procesmanagement Voortgezet Onderwijs wordt gevraagd te investeren in de aspecten meisjes en techniek en jongens en zorg.

Diversiteit
vanaf 1998

Er moet geïnvesteerd worden in de *cultuuromslag* waar docenten voor staan. De taak van de docenten krijgt in het studie- en leerhuis een ander accent. Meer begeleiden van het leren leren van leerlingen en minder aanleren. Docenten moeten leren omgaan met individuele verschillen, zeker ook sekseverschillen. In de herstructurering van de lerarenopleiding krijgen emancipatie-aspecten aandacht. Het is wenselijk de wervingscampagne voor leraren in het voortgezet onderwijs ook op meisjes te richten, met als speciaal oogmerk het vergroten van het aantal vrouwelijke leraren voor bètavakken.

Levensloopbanen

1996 - 2000

In het plan van aanpak Loopbaan-Oriëntatie en -Begeleiding (LOB) wordt aandacht gevraagd voor een *brede toekomstoriëntatie*. Het LOB loopt van 1996 - 2000. Ieder jaar wordt een activiteitenplan opgesteld. Er wordt voor gezorgd dat bij alle activiteiten cultuur-, milieu- en seksespecifieke aspecten worden betrokken. Hetzelfde geldt voor activiteiten die worden uitgevoerd in het kader van het plan van aanpak Leerlingbegeleiding, looptijd 1997 - 2000.

Leren leren

vanaf 1998

Het studiehuisconcept biedt leerlingen de mogelijkheid zich verder te bekwamen in het *leren leren*. Bij de beschrijving van dit thema kwam al aan bod dat bij de implementatie rekening gehouden moet worden met de leerstijlen van jongens en meisjes.

Ict

vanaf 1997

Moderne vreemde talen is een van de speerpunten bij de invoering van informatie- en communicatietechnologie in het voortgezet onderwijs. Het zijn vooral meisjes die veel talen in hun pakket hebben. Zo raken zij sterker betrokken bij ict.

Beroepsonderwijs en volwasseneneducatie

Met de Wet op de educatie en het beroepsonderwijs (WEB) die op 1 januari 1996 in werking is getreden, hebben de instellingen meer verantwoordelijkheden en bevoegdheden gekregen om de taken uit te voeren die hun via de wet zijn opgelegd. Het kwaliteitsbeleid is erop gericht instellingen aan te spreken op hun prestaties in termen van onder meer kwalificering, rendement en toegankelijkheid.

*Emancipatie als kenmerk van
kwaliteit
vanaf 1998*

Op dit moment wordt door de *visitatiecommissie Emancipatie* een visitatie uitgevoerd, waarbij het gevoerde beleid wordt geëvalueerd. De visitatiecommissie zal aanbevelingen doen voor een vervolgtraject. Op basis van het visitatierapport en het SER-advies Onderwijsemancipatiebeleid (1997) zal bestuurlijk overleg met de instellingen plaatsvinden. Inzet van dit overleg is te komen tot bestuurlijke afspraken waaruit blijkt dat de bve-sector zijn maatschappelijke verantwoordelijkheid voor emancipatie neemt. Integratie van emancipatie in het reguliere beleid is daarbij het uitgangspunt.

*Emancipatie als kenmerk van
kwaliteit
1997 - 1998*

De *ondersteuningsfunctie voor emancipatie* ligt tijdelijk bij het Centrum voor Innovatie van Opleidingen (CINOP). De uitkomsten van de visitatie en de bestuurlijke afspraken die daarop volgen, moeten de ondersteuning van emancipatie definitief vormen. Op advies van de Bve-procescoördinatie ligt de prioriteit van het tijdelijk coördinatiepunt op de implementatie en overdracht van reeds ontwikkelde producten. Met studiedagen en ondersteuning op maat wordt dit vanuit het CINOP vorm gegeven.

*Emancipatie als kenmerk van
kwaliteit*

De kwaliteitszorgsystematiek onder de Wet op de educatie en het beroepsonderwijs biedt aanknopingspunten voor *kwaliteitsbeleid*. Instellingen worden in toenemende mate verantwoordelijk voor het realiseren van resultaten. Via de reguliere informatiestroom, via specifiek onderzoek en het kwaliteitszorgverslag kunnen deze gemonitord worden. De Bve Raad heeft de intentie uitgesproken in het kwaliteitszorgverslag over emancipatie te rapporteren. Andere instrumenten zijn het informatiestatuut en de leerlingtelgegevens. Inzet is eveneens de jaarlijkse rapportage te continueren over de stand van het emancipatiebeleid in het onderwijsverslag van de Onderwijsinspectie.

*Diversiteit
vanaf 1998*

Jaarlijks rapporteert het Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen (ITS) over de ontwikkelingen in de bve-sector, waarbij ook de participatie van meisjes en vrouwen wordt gevolgd. Er wordt binnenkort een samenwerkingsverband van werkgevers, overheid en opleidingen opgericht dat onder meer de technische sector binnen de regionale opleidingscentra (roc's) van hun slechte imago en lage instroom wil afhelpen. Binnen dit samenwerkingsverband dient de toename van meisjes in *technische richtingen* expliciet aandacht te krijgen.

Levenslooptbanen

Het secundair beroepsonderwijs is van groot belang voor onze samenleving. Het beroepsonderwijs heeft tot doel jongens en meisjes op te leiden die voldoende gekwalificeerd op de arbeidsmarkt kunnen instromen. Het beroepsonderwijs leidt ook op voor doorstroomkwalificaties van secundair naar hoger beroepsonderwijs. Hierbij wordt geen onderscheid gemaakt tussen jongens en meisjes, vrouwen en mannen. In principe wordt er niet opgeleid voor seksespecifieke beroepsdomeinen. Wel wordt gelet op de arbeidsmarktrelevantie van de opleidingen. Behalve voor het behalen van de *(start)kwalificatie* (voor de economische zelfstandigheid) is in de opleidingen ook aandacht voor *zorgzelfstandigheid en maatschappelijke participatie*. Bij dit laatste gaat het vooral om de inhoud van het onderwijs. Echter ook de organisatie van het bestel, waarbij docenten en management zijn betrokken, biedt kansen.

*Leidinggevende, advies- en
bestuursfuncties*

Nog steeds stromen onvoldoende vrouwen door naar hogere functies, terwijl er veel vrouwen in de sector werken, met name in de educatie. Alhoewel er sprake is van een opwaartse trend (zie Bijlage 1), werken er in de technische sector nog altijd te weinig vrouwen. De *Wet inzake evenredige vertegenwoordiging van vrouwen* in leidinggevende functies in het onderwijs betreft in de bve-sector de centrale directies/colleges van bestuur. Een succesvol beleid voor het topmanagement en een succesvol wervings- en selectiebeleid impliceren dat ook op het niveau van het middenmanagement activiteiten ontplooid worden.

Tegemoetkoming studiekosten en studiefinanciering

*Emancipatie als kenmerk van
kwaliteit*
1998

Zowel het stelsel tegemoetkoming studiekosten (de WTS) als het studiefinancieringsstelsel (de WSF) zijn van toepassing op het voortgezet en middelbaar beroepsonderwijs en het hoger onderwijs. Beide stelsels moeten de toegankelijkheid van het onderwijs optimaal waarborgen. De regelgeving maakt tussen doelgroepen alleen onderscheid naar (ouderlijk) inkomen. Juist omdat er geen onderscheid wordt gemaakt naar bijvoorbeeld sekse of etniciteit, is het ook van belang om de effecten van het beleid voor de toegankelijkheid van het onderwijs voor specifieke doelgroepen onder de aandacht te houden. In de discussie over de toekomst van de tegemoetkoming studiekosten en de studiefinanciering speelt de waarborg van toegankelijkheid een zeer belangrijke rol. De (veranderingen van) beide stelsels - mede als gevolg van het rapport van het College Toekomst Studiefinanciering (college Hermans) - zullen worden onderworpen aan een *emancipatie-effectrapportage*.

Hoger onderwijs

In het Hoger Onderwijs en Onderzoek Plan (HOOP) 1998 wordt aandacht gevraagd voor de gevarieerde maatschappelijke behoeften aan hoger onderwijs, de verschillende capaciteiten van studenten, de doorstroom van scholieren, de onderwijsdeelname van vrouwen en allochtonen en de positie van vrouwelijk personeel.

*Emancipatie als kenmerk van
kwaliteit
vanaf 1997*

De *Emancipatieprijs voor universiteiten en hogescholen* wordt in 1998 voor de eerste maal uitgereikt en staat dan in het teken van de instroom van vrouwen in de bèta- en technische opleidingen. Emancipatie blijft - via het tweejaarlijks HOOP - op de agenda van het bestuurlijk overleg.

*Diversiteit
vanaf 1998*

De belangstelling van jongeren voor *exacte en technische opleidingen* blijft achter. Het huidige onderwijsaanbod van de opleidingen en het beroepsperspectief kampen met een imagoprobleem. Omdat voor de aanpak hiervan ook de inzet van *het bedrijfsleven belangrijk* is, is er het (eerder genoemde) samenwerkingsverband van werkgevers, overheid en opleidingen. Het bedrijfsleven maakt het beroepsperspectief aantrekkelijker en het onderwijs verbetert en verbreedt de opleidingen.

*Diversiteit
vanaf 1998*

De Adviescommissie Vrouwen en Techniek beveelt in het slotadvies eind 1997 aan dat de *deelname van vrouwen en meisjes aan technische opleidingen* en beroepen vanzelfsprekend en herkenbaar wordt in het beleid. Overigens wordt een *internationale studie* overwogen naar de factoren die de beduidend grotere deelname van vrouwen verklaren aan technische opleidingen in andere landen.

*Leidinggevende, advies- en
bestuursfuncties*

Meer vrouwen benoemen in de hogere rangen binnen het onderwijs en het management, is een van de prioriteiten in het emancipatiebeleid voor het hoger onderwijs.

Hoger beroepsonderwijs

Voor het hoger beroepsonderwijs blijft het emancipatiebeleid gericht op een evenwichtige deelname van mannelijke en vrouwelijke studenten aan alle opleidingen en een evenwichtige deelname van vrouwen aan het management van de opleidingen.

Diversiteit

1998

Met de instellingen voor hoger beroepsonderwijs wordt overleg gevoerd over de wenselijkheid van een pakket maatregelen voor de instroom van *vrouwelijke studenten in economische en technische opleidingen* met minder dan 35% vrouwelijke studenten en in de *corresponderende lerarenopleidingen*.

Diversiteit

1998

Bij het stimuleren van de *instroom aan de pabo's* wordt specifiek aandacht besteed aan de deelname van *allochtone en mannelijke studenten*. Tevens worden door het Landelijk Steunpunt Emancipatie HBO emancipatiemodulen ontwikkeld voor het curriculum van de lerarenopleidingen.

Diversiteit

vanaf 1997

De opleidingen binnen het hoger technisch onderwijs kunnen het *instrument Strever voor het bepalen van hun streefcijfers* gebruiken. Dit instrument is ontwikkeld door de Stichting Vrouwen in Hoger Technisch Onderwijs (VHTO). Voor het hoger economisch onderwijs en de lerarenopleidingen zal de VHTO een soortgelijk instrument ontwikkelen. De stichting kan ook elke afzonderlijke opleiding helpen bij het beoordelen en verbeteren van de instroom van studenten. Daarnaast doet de VHTO onderzoek naar loopbaan, loopbaanstrategieën en ervaren belemmeringen van vrouwen met een hogere technische opleiding. De VHTO is belangrijk voor het inbedden van emancipatie in het reguliere beleid van het hoger onderwijs.

Het expertisecentrum Vrouw en Management van de Hogeschool van Amsterdam en het Landelijk Steunpunt Emancipatie HBO helpen de hogescholen zonder al te veel beheerslast de *Wet inzake evenredige vertegenwoordiging van vrouwen* in leidinggevende functies in het onderwijs uit te voeren. Recentelijk presenteerden zij een handreiking met modellen en adviezen om de wet te kunnen uitvoeren. Het benoemen van vrouwen in hogere functies wordt onder meer bevorderd door het aannemen van een vrouw bij gelijke geschiktheid, het rouleren van leidinggevend en door supervisie. Deze maatregelen vormen een kwaliteitsimpuls voor het gehele personeelsbeleid.

Wetenschappelijk onderwijs

De inzet van de universiteiten moet de komende jaren gericht zijn op de uitvoering van de Wet inzake evenredige vertegenwoordiging van vrouwen in leidinggevende functies in het onderwijs. De doorstroom verbeteren van vrouwen in management- en wetenschappelijke functies is daarvan een onderdeel. Daarnaast moet de participatie van vrouwelijke studenten in bèta-studies mede vanuit het arbeidsmarktperspectief verder worden versterkt.

Er wordt een onderzoek uitgevoerd naar de *carrièrepectieven* van vrouwen in het wetenschappelijk onderwijs, omdat vrouwen hier beperkt vertegenwoordigd zijn in de leidinggevende functies. Dit onderzoek beoogt universiteiten aanknopingspunten te geven voor een specifiek op vrouwen gericht selectie- en loopbaanbeleid. Een expertmeeting met de VSNU moet duidelijk maken welk instrumentarium universiteiten nodig hebben om de *Wet inzake evenredige vertegenwoordiging van vrouwen* in leidinggevende functies in het onderwijs uit te voeren. Om de instroom van vrouwen in wetenschappelijke functies te bevorderen zal worden bezien of de werving en selectie van nieuw personeel verbeterd kan worden, bijvoorbeeld door benoemingscommissies uit te breiden met externe deskundigen.

*Leidinggevende, advies- en
bestuursfuncties*
1998

Uit het eerder genoemde onderzoek naar de carrièreperspectieven van vrouwen is reeds gebleken dat een stimuleringsfonds van de instellingen een goede maatregel is. Met dit fonds worden extra middelen beschikbaar gesteld om tijdelijke vrouwelijke UHD's en hoogleraren aan te stellen en zo *meer vrouwen in hogere wetenschappelijke functies* te krijgen.

*Leidinggevende, advies- en
bestuursfuncties*
1998

Emancipatie behoort tot de primaire verantwoordelijkheid van de instellingen. Over alle voorstellen zal dan ook overleg met de instellingen plaatsvinden.

Wetenschappen

*Emancipatie als kenmerk van
kwaliteit*

1998

Als vervolg op het *Stimuleringsprogramma Vrouwenstudies en Emancipatieonderzoek* staat een Rondetafelbijeenkomst op de 'rol' in de eerste helft van 1998. Tijdens die bijeenkomst zal worden bekeken hoe een vervolg kan worden gegeven aan het Stimuleringsprogramma. De bijeenkomst zal worden georganiseerd door de Nederlandse Onderzoekschool Vrouwenstudies en het Nederlands Genootschap Vrouwenstudies.

*Emancipatie als kenmerk van
kwaliteit*

1995 - 1999

Het *Europees Expertisecentrum Vrouwenstudies* wordt ook in 1998 en 1999 gesubsidieerd.

Diversiteit

1997

Op het gebied van de sociale cohesie wordt door de Nederlandse organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) en een aantal betrokken departementen een *stimuleringsprogramma* uitgewerkt waarin ook aandacht wordt gegeven aan het voor emancipatiebeleid zo belangrijke begrip *gender*. Dit begrip ligt ten grondslag aan belangrijke processen van betekenisgeving en maatschappelijke ordening.

Diversiteit

1997 - 1998

Naar aanleiding van de bevindingen in het eerder genoemde Zweedse onderzoek (Wenneras and Wold 1997), is het Nederlands Genootschap Vrouwenstudies gevraagd onderzoek te verrichten naar de effecten van het *beoordelingssysteem* dat in Nederland wordt gehanteerd bij het toewijzen van onderzoeksprojecten.

Internationaal

Diversiteit
vanaf 1997

In de uitwerking van de Nota Onbegrensd Talent (1997) zullen het Europees Platform voor het Nederlandse Onderwijs (EP) en het Centrum voor Innovatie van Opleidingen (CINOP) gevraagd worden de *participatie van meisjes en vrouwen* in de nationale programma's voor mobiliteit en uitwisseling in beeld te brengen en de ontwikkeling daarvan te volgen.

Diversiteit
vanaf 1998

In de eerste helft van 1998 zal tezamen met de Rijksuniversiteit Utrecht worden gezien of en zo ja in welke mate het expertisecentrum *Gender, Ethnicity and Multiculturality* (GEM) kan bijdragen aan de internationale positionering van het Nederlandse wetenschappelijk onderwijs en onderzoek op dit gebied. Tevens zal worden gezien of aansluiting kan worden gevonden bij andere onderzoekskernen in Nederland.

BIJLAGE 1

De winst van emancipatie in onderwijs, cultuur en wetenschappen

- ◆ Inleiding
- ◆ Sectoroverstijgende ontwikkelingen
- ◆ Vrouw en management
- ◆ Emancipatie-effectrapportage
- ◆ Emancipatie-aspecten in kerndoelen en examenregelingen
- ◆ Bèta-vakken en techniek
- ◆ Allochtone meisjes
- ◆ Seksuele intimidatie

- ◆ Ontwikkelingen per sector
- ◆ Primair onderwijs
- ◆ Kerncijfers
- ◆ Ontwikkelingen
- ◆ Toekomstoriëntatie en keuzebegeleiding
- ◆ Onderwijsparticipatie en beroepskwalificatie van allochtone meisjes
- ◆ Positie van vrouwelijke docenten en leidinggevenden
- ◆ Emancipatie-ondersteuningsbeleid

- ◆ Voortgezet onderwijs
- ◆ Kerncijfers

- ◆ Ontwikkelingen
- ◆ Toekomstoriëntatie/ keuzebegeleiding en beroepskwalificatie
- ◆ Onderwijsparticipatie en beroepskwalificatie van allochtone meisjes
- ◆ Sociaal-culturele zelfstandigheid en weerbaarheid van meisjes
- ◆ Positie van vrouwelijke docenten en leidinggevendenden
- ◆ Emancipatie-ondersteuningsbeleid

- ◆ Beroepsonderwijs en volwasseneneducatie
- ◆ Kerncijfers
- ◆ Ontwikkelingen
- ◆ Toekomstoriëntatie/ keuzebegeleiding en beroepskwalificatie
- ◆ Onderwijsparticipatie en beroepskwalificatie van allochtone meisjes
- ◆ Positie van vrouwelijke docenten en leidinggevendenden
- ◆ Emancipatie-ondersteuningsbeleid

- ◆ Hoger onderwijs
- ◆ Toekomstoriëntatie/ keuzebegeleiding en beroepskwalificatie
- ◆ Onderwijsparticipatie en beroepskwalificatie van allochtone meisjes
- ◆ Emancipatie-ondersteuning
- ◆ Hoger beroepsonderwijs
- ◆ Kerncijfers
- ◆ Ontwikkelingen

- ◆ Toekomstoriëntatie/ keuzebegeleiding en beroepskwalificatie
- ◆ Positie van vrouwelijke docenten en leidinggevenden
- ◆ Emancipatie-ondersteuningsbeleid
- ◆ Wetenschappelijk onderwijs en onderzoek
- ◆ Kerncijfers
- ◆ Ontwikkelingen
- ◆ Vrouwen in wetenschappelijke functies
- ◆ Vrouwen in leidinggevende functies
- ◆ Onderzoeksbeleid
- ◆ Emancipatie-ondersteuningsbeleid

- ◆ Studiefinanciering

- ◆ Cultuur
- ◆ Emancipatiebeleid binnen de cultuursector
- ◆ Ontwikkelingen

- ◆ Internationaliseringsaspecten

- ◆ Financiële middelen

- ◆ Gebruikte afkortingen

◆ Verklarende woordenlijst

◆ Landelijke organisaties

◆ Literatuur

Inleiding

Het tijdvak 1993 - 1997 was aangekondigd als een overgangperiode van specifiek naar facetbeleid. Vele jaren kenmerkte het onderwijs emancipatiebeleid zich door het subsidiëren van kansrijke ontwikkelprojecten, teneinde via een beschikbaar instrumentarium en voorbeeldlocaties tot een brede implementatie van deze verworvenheden te komen. Ter ondersteuning van het streven naar gelijke kansen voor mannen en vrouwen werd tevens morele en financiële steun gegeven aan vrouwen netwerken en de emancipatie-ondersteuningsstructuur.

Deze wijze van werken leidde tot een groot aantal projecten die op zichzelf beschouwd vaak heel succesvol waren, maar die op macro-niveau gezien niet konden leiden tot trendbreuken. De waarde van de projectresultaten bleef vooral locatiegebonden. Implementatie werd onder meer bemoeilijkt door de onmogelijkheid om de specifieke condities van het project voor de gehele sector te realiseren.

De opbrengst van het tot 1993 gevoerde beleid mag echter niet worden onderschat: de opbouw van deskundigheid, het inzicht in wat wel en wat niet werkt alsook de beschikbaarheid van materialen vormen de verworvenheden die een volgende stap in het emancipatieproces mogelijk maakten.

De koerswijziging die sinds het verschijnen van de Onderwijs emancipatienota 1993 - 1996 heeft plaatsgevonden, was in de eerste plaats bestuurlijk van aard. Door emancipatie als separaat en specifiek beleid te blijven behandelen bleef het zowel op rijks- als op instellingsniveau een geïsoleerde beleidsactiviteit. De Onderwijs emancipatienota 1993 - 1996 beoogde derhalve een forse impuls te geven aan het verankeren van emancipatie als facet van de kernactiviteiten van zowel departement als veld. Dit houdt in: het bevorderen van emancipatie als kenmerk van kwaliteit van zowel de instellingen als van het overheidsbeleid. Dit beleid is op hoofdlijnen als volgt geoperationaliseerd. Voor een brede implementatie van emancipatiedoelstellingen zijn ambities uitgedrukt in streefcijfers op landelijk niveau. Om tot resultaat te komen zijn krachten gebundeld op

vier speerpunten. Voor het genereren van draagvlak voor probleemanalyse en oplossingen zijn werkafspraken met veldorganisaties gemaakt. Om emancipatie als kwaliteitskenmerk van het departementale beleid te realiseren is er voor een gedecentraliseerde ambtelijke organisatie van het emancipatiebeleid gekozen en is een begin gemaakt met het systematisch toetsen van de beleidsvoornemens op onbedoelde neveneffecten ten aanzien van de positie van meisjes en vrouwen in de samenleving.

In het emancipatiebeleid 1993 - 1996 gold als kerntaak 'het verminderen van de ongelijkheid van kansen'. Deze kerntaak was uitgewerkt in de volgende doelstellingen:

- Het bewerkstelligen van een gelijke deelname van mannen en vrouwen aan alle vormen van onderwijs op alle niveaus. Dit dacht men te bereiken door het bevorderen van een brede, niet seksebepaalde toekomstoriëntatie en een brede studie- en beroepskeuze van meisjes en jongens, gericht op sociaal-economische en sociaal-culturele zelfstandigheid.
- Bewerkstelligen dat meisjes en vrouwen een zodanige beroepskwalificatie behalen dat in eigen levensonderhoud kan worden voorzien en er op alle niveaus onafhankelijk in de samenleving kan worden gefunctioneerd.
- Versterken van de sociaal-culturele zelfstandigheid en weerbaarheid van meisjes met specifieke aandacht voor de weerbaarheid tegen seksuele intimidatie.
- Bewerkstelligen van een gelijke uitoefening door mannen en vrouwen van alle beroepen en functies in onderwijs en onderzoek op alle niveaus en een gelijke deelname aan advies- en overleginstanties en besturen, zodat een bijdrage kan worden geleverd aan de doorbreking van traditionele normen en verwachtingen ten aanzien van vrouwen.

Om deze doelstellingen daadwerkelijk te kunnen omzetten in gericht beleid zijn vier speerpunten geformuleerd:

1 *Toekomstoriëntatie / keuzebegeleiding en beroepskwalificatie*, gericht op sociaal-economische zelfstandigheid van meisjes en zorgzelfstandigheid van jongens. Bij dit speerpunt ging het enerzijds om toekomstoriëntatie/ studie- en beroepskeuzebegeleiding en anderzijds

om een adequate beroepskwalificatie van meisjes.

2 Onderwijsparticipatie en beroepskwalificatie van allochtone meisjes.

Centraal stond het bestrijden van de problematiek van de onderwijsachterstanden van allochtone meisjes.

3 Sociaal-culturele zelfstandigheid en weerbaarheid van meisjes. In de nota uit 1993 is besloten naast de aandacht die er al bestond voor de weerbaarheid van meisjes tegen seksuele intimidatie, tevens aandacht te besteden aan de sociaal-culturele zelfstandigheid van meisjes met de nadruk op laaggeschoolde en allochtone meisjes en hun omgeving.

4 Positie van vrouwelijke docenten en leidinggevendenden. Het wegnemen van de sterke ondervertegenwoordiging van vrouwen in het onderwijsmanagement is reeds jarenlang een belangrijke doelstelling van het onderwijs emancipatiebeleid. Aan deze doelstelling ligt voor de sector onderwijs vooral het socialisatiemotief ten grondslag vanwege de belangrijke socialisatiefunctie die onderwijs heeft. Daarnaast gelden uiteraard de motieven zoals die ook voor managementfuncties in andere sectoren gelden.

Deze vier speerpunten dienen als kader bij de hierna volgende beschrijving van ontwikkelingen, maatregelen en wetten die sinds de emancipatienota 1993 - 1996 tot stand zijn gekomen. Allereerst worden delen van het beleid of beleidsinstrumenten beschreven die de aandacht hebben getrokken, te weten: vrouw en management, de emancipatie-effectrapportages (EER), bèta-vakken en techniek, allochtone meisjes en tot slot seksuele intimidatie. Daarbij gaat het om belangrijke ontwikkelingen en regelingen die niet specifiek zijn voor een bepaalde onderwijssector.

Vervolgens worden de uitwerkingen van specifieke maatregelen per sector weergegeven, waarbij de speerpunten als indelingskader fungeren. Hierbinnen worden de meest in het oog springende ontwikkelingen benoemd en beschreven. Naast de speerpunten kent bijna elk sectorbeschrijving ook een kopje 'emancipatie-ondersteuningsbeleid'. Daarin staat beschreven welke instituties op welke manier zorg hebben gedragen voor het algemene emancipatiebeleid binnen de betreffende sector.

Uit de beschrijvingen zal duidelijk worden dat op het terrein van emancipatie veel en hard is gewerkt en er intussen veel tot stand is gebracht. Sinds 1993 is het emancipatiebeleid er op gericht om emancipatie in het reguliere beleid als kenmerk van kwaliteit op te nemen.

Bij het verschijnen van de vorige emancipatienota, maakte het beleidsterrein Cultuur nog geen onderdeel uit van het departement. Inmiddels is de cultuursector aan het departement toegevoegd, zodat in het hierna volgende verslag tevens de emancipatie-activiteiten zijn opgenomen die in de afgelopen jaren binnen de cultuursector zijn ontplooid.

Sectoroverstijgende ontwikkelingen

Vrouw en management

Zoals uit onderstaande drie cijferoverzichten blijkt is er nog altijd sprake van een onevenwichtige verhouding van mannen en vrouwen in het management van onderwijsinstellingen en de functies binnen het wetenschappelijk onderwijs en onderzoek. Deze overzichten zijn gebaseerd op de cijfers gepubliceerd in het voorlichtingsblad Uitleg van 3 december 1997.

Overzicht 1 Percentage vrouwelijke directeuren

	1993	1995	1996	1997	2000/01 (streefbeeld)
Bo(*1)	13,5	12,9	13,1	13,3	28,5
So(*1)	7,6	7,6	8,5	8,8	21,5
Vo(*1)	5,8	6,5	7,4	6,7	20,0
Bve(*2)	20,9	24,2	-	26,3	33,0
Hbo(*3)	8,8	10,0	11,8	15,0	23,0

Bron: CASO / RAHO

(*1)= onder directeur wordt in bo, so en vo verstaan: directeur en waarnemend directeur

(*2)= onder directeur wordt in bve verstaan: directeur, plaatsvervangend directeur, voorzitter

en leden centrale directie

(*3)= het gaat hier om schaal 13 en hoger

Overzicht 2   Percentage vrouwelijke adjunct-directeuren

	1993	1995	1996	1997	2000/01	(streefbeeld)
Bo	50,0	47,7	46,7	45,9	52,0	
So	19,2	20,5	19,5	21,0	33,0	
Vo(*4)		11,4	11,4	11,6	11,7	28,0
Bve	38,6	42,8	-	45,5	50,0	

Bron: CASO

(*4)= onder adjunct-directeur wordt verstaan adjunct- en plaatsvervangend directeur

Overzicht 3   **Percentage vrouwen in wetenschappelijk onderwijs en onderzoek**

	1992	1994	1995	1996	2000/01	(streefbeeld)
Hoogleraar	3,6	3,9	4,2	4,6	18,5	
Univers. hoofddocent		6,4	6,9	7,0	7,2	21,0
Univers. docent	17,6	18,1	18,2	18,9	31,5	
Overig wetensch.pers.	30,7	31,4	32,5	33,0	45,0	
AIO	29,3	30,9	32,5	38,3	43,5	

Bron: WOPI

In de onderwijsemancipatienota 1993 - 1996 zijn streefcijfers opgesteld voor het percentage vrouwen in onderwijsmanagementfuncties voor het schooljaar 2000/01. Hoewel het percentage vrouwen in onderwijsmanagementfuncties over de afgelopen jaren een stijgende lijn laat zien (met uitzondering van het basisonderwijs) hebben er geen spectaculaire veranderingen plaatsgevonden in het percentage vrouwen in onderwijsmanagementfuncties.

Het tot dusver gevoerde beleid gericht op de evenredige vertegenwoordiging van vrouwen in leidinggevende posities in het onderwijs heeft dus nog onvoldoende effect gehad. Uiteraard hebben de verschillende fusiegolven in het onderwijs een complicerend effect gehad op deze maatregelen.

Het wegnemen van de sterke ondervertegenwoordiging van vrouwen in het onderwijsmanagement is reeds jarenlang een belangrijke doelstelling van het onderwijsemancipatiebeleid. Op 7 maart 1997 is de Wet inzake Evenredige Vertegenwoordiging van vrouwen in leidinggevende functies in het onderwijs (WEV) van kracht geworden.

De wet is een stimulans voor het hele onderwijsveld; van basisschool tot universiteit. Het doel van deze wettelijke bepalingen is om veranderingen aan te brengen in de onevenwichtige verhouding tussen mannen en vrouwen in het management en in de hogere functies binnen onderwijsinstellingen. Naast dit rechtvaardigheidsbeginsel spelen meer overwegingen een rol. Kinderen en studenten mag niet langer het beeld worden voorgehouden dat leidinggeven iets van mannen is. Pluriformiteit komt bovendien de kwaliteit van het management ten goede. En de vervangingsvraag waarmee het onderwijs de komende 10 tot 15 jaar te maken krijgt, maakt het benutten van al het potentieel nu al actueel. De kern van de maatregelen houdt in dat onderwijsinstellingen moeten nadenken over hun wervings- en selectiebeleid. Welke maatregelen zijn nodig om bij een vacature meer vrouwen benoemd te krijgen in de leiding? Het resultaat van deze reflectie (streefcijfers, plan van aanpak) wordt neergelegd in een document. Hoe dat document eruit komt te zien, is aan de onderwijsinstellingen. Aan de hand van het document leggen onderwijsinstellingen verantwoording af over hun beleid tegenover alle direct betrokkenen en de inspectie.

De aanloop naar de wettelijke maatregel is een lange geweest. Niet omdat de samenleving en het parlement overtuigd moesten worden van de noodzaak om meer vrouwen aan de top te benoemen. Voor de wet er kwam, waren er immers al convenanten gesloten met besturen- en vakorganisaties uit de sector primair en voortgezet onderwijs en bve. En met de campagne 'Als een sneeuwbal door het rolpatroon' hebben besturenorganisaties hun achterban aangesproken op de inspanningsverplichting meer vrouwen te benoemen. De initiatiefgroep 'Vrouwen in de schoolleiding nu', waarin onderwijs- en vrouwenorganisaties samenwerkten, vond een convenant echter een te licht instrument en vroeg om een wet. De discussie ging vooral over de noodzaak van het instrument wetgeving en de planlast voor het onderwijsveld. Die noodzaak is onderschreven met de kanttekening dat er jammer genoeg een wet nodig is. De wet vraagt om een document dat onderdeel hoort uit te maken van goed personeelsbeleid. Nieuw is alleen het accent op streefcijfers en de verantwoordingsplicht.

Deze zomer hebben alle besturen en onderwijsinstellingen de brochure Vrouw en management ontvangen. De brochure bevat onder meer aanwijzingen voor het opstellen van het gevraagde document en

verwijst naar hulpbronnen die daarbij geraadpleegd kunnen worden. De brochure is tot stand gekomen in samenwerking met vele organisaties uit het veld. Deze samenwerking heeft geleid tot een periodiek overleg Vrouw en Management voor basis- en voortgezet onderwijs. Naast OCenW zijn besturen-, vak- en schoolleidersorganisaties, VNG, PMPO, PMVO, AVS en VVO in dit overleg vertegenwoordigd. OCenW heeft de afgelopen jaren (tot 1996) kandidatenbanken (Select Primair en Interstudie) gefinancierd om gekwalificeerde vrouwen met leidinggevende ambities beter zichtbaar en vindbaar te maken.

Door Regioplan is het onderzoek 'Vrouwen in de schoolleiding' (1996) uitgevoerd, waarin de vraag centraal stond naar het aantal vacatures voor de functie van directeur en adjunct-directeur in het primair en voortgezet onderwijs. Op scholen waar een vacature is geweest, is onderzocht hoe het proces rond de aanstelling is verlopen en of de functie uiteindelijk is vervuld door een vrouw of een man. Een van de belangrijkste resultaten uit het kwantitatieve deel van het onderzoek is dat meer mannen dan vrouwen in de schoolleiding werden benoemd; dit geldt voor de functie van directeur in sterkere mate dan die van adjunct-directeur. De onderwijssoort, de denominatie, de functie die een kandidaat vervulde voor aanstelling in het management en de reden waardoor een vacature is ontstaan, lijken geen rol te hebben gespeeld bij de mate waarin vrouwen zijn benoemd.

De conclusie was dat er ondanks de maatregelen van de overheid nog weinig is veranderd in de ondervertegenwoordiging van vrouwen in de schoolleiding. Het percentage vrouwelijke sollicitanten is een factor die samenhangt met de kans op aanstelling van vrouwen in de schoolleiding.

Sinds 1996 kunnen scholen uit basisonderwijs, voortgezet onderwijs en beroepsonderwijs en volwasseneneducatie meedingen naar de Sapientia-prijs. De prijs is ingesteld door besturenorganisaties, VNG, PMPO, PMVO, Procescoördinatie BVE en het ministerie van OCenW. Het biedt een stimulans om meer vrouwen in de schoolleiding te benoemen.

Naast het onderwijsmanagement streeft het ministerie van OCenW ook naar vijftig procent vrouwen in toekomstige adviescommissies en -

organen. Het resultaat is in enkele raden en besturen al zichtbaar. Zo bestaan de Raad voor Cultuur, de Onderwijsraad, de Programmaraad Onderwijsonderzoek van de Nederlandse organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek en het voormalige Presidium van het Kennisdebat voor bijna 50% uit vrouwen. De twee laatstgenoemde organen hebben bovendien een vrouwelijke voorzitter. De Adviesraad voor het Wetenschaps- en Technologiebeleid telt daarentegen drie vrouwen op een totaal van twaalf leden.

Emancipatie-effectrapportage

Vanaf 1995 past het ministerie van OCenW emancipatie-effectrapportages (EER) toe op belangrijke beleidsvoornemens. Het doel van deze rapportages is om te voorkomen dat bij beleidsvoornemens onbewust en onbedoeld wordt bijgedragen aan de reproductie van sekseverschillen en rolpatronen. Het is een instrument om de gevoeligheid van het onderwerp bij beleidsmakers te vergroten. Zo kunnen (veelal onbewuste) stereotype rolpatronen in beleid worden voorkomen en wordt de kwaliteit van het beleid vergroot. De EER is inmiddels toegepast op het advies van de Commissie 'Mavo/vbo en aansluitend onderwijs' (Commissie Van Veen), op het 'Hoger Onderwijs en Onderzoek Plan 1996', op de nota 'Investeren in voorsprong' over de doorbraak van informatie- en communicatietechnologie en op de 'Bekostigingssystematiek in het bve-veld'. De ervaringen met de EER zijn wisselend. Het instrument is nog onvoldoende ingeburgerd in het beleidstraject. Bovendien kost het moeite om de resultaten van de EER in het beleid te verwerken. Het grootste winstpunt is voorlopig dat de beleidsmakers meer oog hebben gekregen voor mogelijke seksspecifieke gevolgen van ogenschijnlijk neutraal beleid. En hoewel de toepassing van de EER niet zonder strubbelingen verloopt, geldt OCenW als voorbeeld voor de overige departementen.

Emancipatie-aspecten in kerndoelen en examenprogramma's

Met de verankering van emancipatie-aspecten in het curriculum is de afgelopen jaren vooruitgang geboekt. De kerndoelen van het primair onderwijs en de basisvorming vormen de neerslag van opvattingen in onze samenleving over wat alle kinderen in het funderend onderwijs moeten leren.

In de kerndoelen is expliciete aandacht voor een brede toekomstoriëntatie van meisjes en jongens. Onderdeel van de brede toekomstoriëntatie is de voorbereiding van leerlingen op een meervoudig toekomstperspectief waarin ze werken, zorgen en actief deelnemen aan de samenleving combineren.

In 1993 zijn de vakken Verzorging, Techniek en Informatiekunde in de basisvorming geïntroduceerd, de eerste fase van het voortgezet onderwijs. Daarnaast heeft de studie- en beroepskeuze een nadrukkelijker plaats gekregen. Deze vakken dragen bij aan een brede toekomstoriëntatie van jongens en meisjes. Het onderwijs in Techniek moet leerlingen de gelegenheid bieden eigen mogelijkheden en interesses te ontdekken. Deze algemene doelstelling is opgenomen in de kerndoelen voor Techniek. Het onderwijs moet in zijn uitwerking aantrekkelijk zijn voor meisjes en jongens. Voor Informatiekunde zijn vergelijkbare kerndoelen geformuleerd. Jongens en meisjes moeten informatiekunde bovendien kunnen relateren aan voor hen herkenbare concrete verschijnselen. Verscheidene projecten hebben met subsidie van OCenW materiaal ontwikkeld om bij invoering van de vakken techniek en verzorging het emancipatie-aspect te benadrukken.

In de bovenbouw van het voortgezet onderwijs worden de huidige vakkenpakketten vervangen door nieuwe doorstroomprofielen voor havo en vwo. Het gaat daarbij om een alpha, een gamma en twee bèta-profielen: 'cultuur & maatschappij', 'economie & maatschappij', 'natuur & gezondheid' en 'natuur & techniek'. In al deze profielen is het vak wiskunde opgenomen. De bèta-profielen 'natuur & gezondheid' en 'natuur & techniek' zullen naar verwachting meer meisjes naar de bèta-richting trekken dan voorheen.

In het voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs (vmbo) worden zogenaamde leerwegen ingevoerd; de theoretische en de beroepsgerichte leerweg. Om de keuze enigszins open te houden, zijn de vakkenpakketten zo samengesteld dat bij een bepaalde keuze in het sectorgebonden gedeelte, met aanvulling van één vak in het vrije deel, meerdere sectoren toegankelijk zijn. In de sectoren techniek en landbouw is wiskunde een sectorverplicht vak, in de sectoren zorg & welzijn en economie is wiskunde een keuze binnen de sectorverplichte vakken. De intrasectorale programma's beogen mede de deelname van meisjes aan de technische sector te bevorderen.

Bèta-vakken en techniek

In de emancipatienota uit 1992 werd de toename van meisjes die voor exacte vakken en exacte, economische en technische studierichtingen kiezen als belangrijke doelstelling gehanteerd. Het streven was erop gericht de keuze voor deze vakken/studierichtingen in de periode tot en met 1996 met 4 - 5% extra te doen toenemen. Als ijkpunt voor deze inspanning werd in deze nota een streefbeeld gepresenteerd. In overzicht 4 zijn daar de werkelijke percentages voor havo en vwo aan toegevoegd.

Overzicht 4 Deelnamepercentages meisjes in de bètavakken in havo en vwo en het streefbeeld

	streefbeeld		werkelijk percentage	
	1989	1996	1995	
Vakkenkeuze				
Havo				
- wiskunde	51%	62%	wisk.A	62%
			wisk.B	17%
- natuurkunde	12%	17%		14%
- scheikunde	24%	26%		23%
Vwo				
- wiskunde A	58%	63%		67%
- wiskunde B	31%	37%		30%
- natuurkunde	28%	33%		31%
- scheikunde	KR<	32%		30%

Zoals overzicht 4 laat zien is de nagestreefde stijging van 4 tot 5 procent ruim gerealiseerd bij wiskunde A in het vwo en is er bij natuurkunde in zowel havo als vwo een geringe stijging in deelname te zien. Voor de overige bèta-vakken in havo en vwo geldt daarentegen een daling van vrouwelijke deelname.

Overzicht 5 Percentage vrouwelijke ingeschrevenen bij technische studierichtingen

	streefbeeld		werkelijk percentage
	1989	1996	1997
Schoolsoort/studie- richtingkeuze			
lto	6%	13%	7%
mto	14%	24%	15%
hto	13%	23%	16%
wo n	29%	40%	34%
wo te	13%	23%	17%

Bron: Nota 'Onderwijsemancipatie 1993 - 1996' van het ministerie van OCenW/ CBS 1997

Nog steeds kiezen meisjes in zeer geringe mate voor het technisch onderwijs. Wel zijn de deelnamepercentages, zoals overzicht 5 laat zien, voor alle technische studierichtingen gestegen, maar de streefcijfers voor 1996 zijn bij lange na niet gehaald.

Er wordt vaak van uitgegaan dat de opleidingen die grotendeels door meisjes worden gevolgd, slechte kansen bieden op de arbeidsmarkt. Uit de rapportage van het Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt (Vlasblom, de Grip, van Loo 1997) blijkt dat dit een misvatting is. Op een paar uitzonderingen na zijn de arbeidsmarktperspectieven voor schoolverlaters uit deze opleidingen namelijk goed. Wel gaat het hier vaak om gespecialiseerde opleidingen die weinig flexibiliteit op de arbeidsmarkt bieden. De conjunctuurgevoeligheid van de hierop aansluitende beroepen is echter relatief laag. Dit in tegenstelling tot de beroepsgroepen waar vooral jongens voor kiezen. De perspectieven op een baan zijn na afronding van een opleiding die vooral door jongens worden gevolgd, zonder meer goed. Een uitzondering daarop zijn de vbo-opleidingen.

Opleidingen die vooral door meisjes gevolgd worden, bieden werk met ruime mogelijkheden voor het combinatiescenario, zoals het werken in deeltijd. Opleidingen waar vooral jongens voor kiezen, bieden die mogelijkheden nog niet. Bij de start op de arbeidsmarkt verdienen jongens en meisjes ongeveer evenveel. Helaas is de salarisontwikkeling niet in de analyses van het ROA meegenomen. Uit ander onderzoek is bekend dat de salarisontwikkeling voor vrouwen in het algemeen en in de verzorgende beroepen in het bijzonder, achterblijft bij die van mannen.

Het ROA constateert een verschuiving in het keuzegedrag van meisjes. In een aantal opleidingen dat bekend stond als 'typische jongensopleiding' is het aantal meisjes inmiddels zodanig toegenomen dat die opleidingen het predikaat 'neutraal' hebben, zoals bijvoorbeeld de grafische- en economische opleidingen. Een verschuiving in omgekeerde richting — van 'typische meisjesopleiding' naar 'neutraal' — is niet zichtbaar (bijvoorbeeld de zorgsector). Emancipatie in opleidingskeuze blijkt dus vooral een zaak van meisjes (Vlasblom, de Grip, van Loo 1997).

Nederland scoort erg laag waar het gaat om de totale deelname aan technische opleidingen, maar zeker als het gaat om de deelname van vrouwen aan deze opleidingen. Zo heeft 23% van alle afgestudeerden in Nederland in 1994 een technische opleiding gevolgd, waarvan slechts 19% vrouw. In Duitsland was dit 41% van het totaal waarvan 23% vrouw en in Frankrijk 33% van het totaal, waarvan 30% vrouw (OECD 1996).

Van 1994 tot eind 1997 is het interdepartementale 'Actieplan Vrouwen en Techniek' operationeel geweest. Het Actieplan was een initiatief van de ministeries OCenW, EZ en SZW en bevatte een breed scala aan acties. Deze acties liepen van basisschool tot universiteit. Het doel was om de vrouwelijke instroom in technische opleidingen en beroepen te vergroten en hun positie daarbinnen te versterken.

Allochtone meisjes

Meisjes van allochtone afkomst kiezen in vergelijking met autochtone meisjes over het algemeen nog vaak een lage opleiding. Van de allochtone meisjes behaalt 36% een diploma op vbo-niveau tegen 13% van de autochtone meisjes. Voor allochtone jongens zijn deze cijfers respectievelijk 56% en 19%. Over de hele linie scoren meisjes van allochtone afkomst in het onderwijs wel beter dan jongens van allochtone afkomst en blijken ze ook door hun opleidingskeuze een iets beter perspectief te hebben op de arbeidsmarkt dan allochtone jongens (Vlasblom, de Grip, van Loo 1997).

In de 'Sociale Atlas van de vrouw' (1995) meldt het Sociaal en Cultureel Planbureau dat in 1984 een derde van de Turkse en Marokkaanse meisjes het algemeen voortgezet onderwijs volgde. Twee derde van hen ging naar het lager beroepsonderwijs. In 1991 ligt die verhouding nagenoeg gelijk.

Door allochtone leerlingen worden de schoolsoorten met de beste perspectieven op een hoog eindniveau (havo en vwo) relatief weinig bereikt. Toch blijkt, zoals onderstaand overzicht laat zien, dat hierbij een gunstige ontwikkeling zichtbaar is.

Overzicht 6 Percentage personen dat als eerste voortgezette opleiding havo of vwo volgde, naar etnische groepering en leeftijd

%	15-20 jaar	20-25 jaar	25-30 jaar	30-35 jaar
Turken	16	10	14	17
Marokkanen	17	14	7	0
Surinamers	27	19	18	15
Antillianen	24	56	45	48
Autochtonen	50	53	48	46

In het overzicht is weergegeven dat Marokkanen vanaf 25 jaar zelden direct na de basisschool aan havo/vwo hebben deelgenomen, terwijl van de 15 tot 25-jarigen ongeveer 15% havo of vwo volgt. Ook bij Surinamers is een gunstige ontwikkeling zichtbaar, in tegenstelling tot bij de Antilliaanse bevolkingsgroep.

De daling van de schooluitval van allochtone meisjes is een positieve ontwikkeling. De schooluitval bij Surinaamse, Turkse en Marokkaanse meisjes is vooral in de eerste drie jaren van het voortgezet onderwijs laag.

In het hoger onderwijs vinden we beduidend minder allochtonen. Ongeveer 6% van de allochtone schoolverlaters heeft een diploma op hbo-niveau op zak tegenover 13% van de schoolverlaters in het algemeen. Een onderscheid naar jongens en meisjes ontbreekt, omdat de huidige registratie daarin niet voorziet. De deelname van allochtonen aan het wetenschappelijk onderwijs ligt in de buurt van de 2%. FORUM, het instituut voor multiculturele ontwikkeling, wist begin dit jaar te melden dat in 1995 zes maal zoveel studenten van Turkse en Marokkaanse nationaliteit deelnamen aan het hoger onderwijs als in 1985. Van alle Marokkaanse jongeren is dat ongeveer 5% en van alle Turkse jongeren 7%

Seksuele intimidatie

Begin 1996 heeft de Onderwijsinspectie geïnterviewd hoe scholen in het primair, voortgezet en beroepsonderwijs en de volwasseneneducatie werken aan de bestrijding en preventie van seksuele intimidatie. De Inspectie constateert in de inventarisatie dat een minderheid van de scholen gedragsregels heeft vastgelegd (basisonderwijs 22%, (v)so 39%, voortgezet onderwijs 33% en bve 10%). Ongeveer de helft van de scholen heeft een klachtenregeling. Deze regeling bevat de aanwezigheid van een of meer vertrouwenspersonen, een welomschreven procedure voor de behandeling van klachten, een onafhankelijke klachtencommissie en een sociale kaart. Zorgelijk is de constatering dat in het primair onderwijs minder geregeld is ter bestrijding en preventie van seksuele intimidatie dan in de andere sectoren, terwijl het in het primair onderwijs juist gaat over de meest kwetsbare groepen.

Het bestrijden van machtsmisbruik in de leeromgeving is een speerpunt in het beleid. Daarbinnen past actief beleid gericht op de preventie en bestrijding van seksuele intimidatie op school. In 1994 is de campagne 'De veilige school' gestart. In de notitie 'De veilige school' wordt benadrukt dat goed leren en werken op scholen alleen kan als er een veilig klimaat is. Scholen moeten zelf aandacht hebben voor zo'n veilig schoolklimaat en om die reden preventieve maatregelen nemen ten aanzien van seksuele intimidatie van zowel jongens als meisjes.

Als maatregel tegen seksuele intimidatie in het onderwijsveld is onlangs voor elke onderwijsinstelling een aangifte-meldplicht voorgesteld bij een 'vermoeden van een strafbaar feit'. Deze maatregel is een aanvulling op bestaande maatregelen ter preventie van seksuele intimidatie. Een bestaande maatregel is bijvoorbeeld opgenomen in de Arbeidsomstandighedenwet, waarbij bevoegd gezag en directies worden verplicht om voorzieningen te treffen die leerlingen en personeel beschermen tegen seksuele intimidatie en de gevolgen daarvan. Tevens is in verschillende cao's opgenomen dat ieder bevoegd gezag over een regeling dient te beschikken ter voorkoming en bestrijding van seksuele intimidatie gericht op personeelsleden.

In de Onderwijsemancipatienota uit 1992 kregen de Landelijke Pedagogische Centra opdracht om het Project Preventie Seksuele Intimidatie in het onderwijs (PPSI) op te zetten voor de periode 1993 - 1996. Het PPSI heeft de afgelopen jaren een samenhangend aanbod van voorlichting en deskundigheidsbevordering tot stand gebracht.

Inmiddels is de duur van het project verlengd tot en met 1999, zij het dat de taakstelling enigszins is aangepast.

Ontwikkelingen per sector

Primair onderwijs

Kerncijfers

Op een enkele uitzondering na nemen alle jongens en meisjes in de leeftijd van 4 - 12 jaar deel aan het basisonderwijs. De verhouding jongens/meisjes is dus ongeveer 1:1. In het (voortgezet) speciaal onderwijs nemen jongens een ruime meerderheidspositie in.

Overzicht 7

Leerlingaantallen en sekseverdeling schooljaar 1996/'97

	Totaal	% Jongens	% Meisjes
Basisonderwijs	1501601	50,7	49,3
(Voortgezet) speciaal onderwijs	119602	67,7	32,3

Bron: CBS 1997

Ontwikkelingen

Toekomstoriëntatie en keuzebegeleiding

Behalve in de (herziene) kerndoelen die per 1 augustus 1998 worden ingevoerd, is er reeds door verschillende instanties aandacht besteed aan een brede toekomstoriëntatie van jongens en meisjes in het primair onderwijs. Het ging daarbij om de volgende projecten.

- Toekomstoriëntatie voor jongens; doel is het versterken van de keuzebegeleiding van jongens in het basisonderwijs en het bevorderen van een veelzijdige toekomstoriëntatie (onderwijs, werk en privé). Het project ontstond in opdracht van de Bestuurscommissie OVB van de gemeente Utrecht en is uitgevoerd door Stads Adviesgroep Jeugd en Jongeren.

- Zorgzelfstandigheid voor jongens; doel van deze cursus was om jongens voor te bereiden op zorgtaken en daarmee een eenzijdig toekomstbeeld te doorbreken. Technika 10 Twente voerde dit project uit.
- Zorgtaken; het gaat hier om een vervolgproject waarbij wordt uitgegaan van een tweeledige doelstelling, enerzijds meisjes vertrouwd maken met techniek en anderzijds jongens gevoelig maken voor het zorg dragen voor elkaar. Het project wordt momenteel uitgevoerd door Technika 10 Den Bosch.
- Adoptie- en implementatietechniek en zorgzelfstandigheid/integratie met andere vak- en vormingsgebieden; het doel van dit project was enerzijds de adoptie en implementatie van techniek en anderzijds zorgzelfstandigheid en de integratie met andere vak- en vormingsgebieden. Het project is uitgevoerd door de Steunfunctie Welzijn Friesland en het Gemeenschappelijk Centrum voor Onderwijsbegeleiding Friesland.

Onderwijsparticipatie en beroepskwalificatie van allochtone meisjes

In het basisonderwijs zijn verscheidene projecten opgezet die zich specifiek richten op roldoorbrekend onderwijs voor allochtone meisjes.

In 1993 zijn de resultaten gepubliceerd van een onderzoek (Mulder 1993) waarmee aangetoond wordt dat er geen duidelijke verschillen zijn in taalprestaties tussen Turkse en Marokkaanse jongens én meisjes. De rekenprestaties van Turkse en Marokkaanse meisjes in het basisonderwijs blijken echter lager te zijn dan de prestaties van Turkse en Marokkaanse jongens. De taal- en rekenachterstand van Turkse en Marokkaanse meisjes op Nederlandse meisjes is in de groepen vier, zes en acht groter dan de achterstand van Turkse en Marokkaanse jongens op Nederlandse jongens.

In groep 8 worden beslissingen genomen over het schooltype in het voortgezet onderwijs waarnaar de leerlingen zullen doorstromen. Lage taal- en rekenprestaties leiden tot doorstroming naar lagere schooltypes. Gezien de achterstand van allochtone leerlingen zijn de perspectieven van Turkse en Marokkaanse leerlingen dan ook minder

rooskleurig.

Onderzoek waarbij wordt gematcht op sekse, etniciteit en SES-factor (sociaal-economische status) blijft nog zeldzaam. Het onderzoek van Mulder dat hier is aangehaald, houdt geen rekening met de sociaal-economische status van de leerlingen. Indien rekening wordt gehouden met de SES-factor pakken de uitkomsten waarschijnlijk wat gunstiger uit.

Positie van vrouwelijke docenten en leidinggevenden

De afgelopen jaren zijn er diverse maatregelen getroffen om de benoeming van meer vrouwen in de schoolleiding te bevorderen:

- Per 1 augustus 1994 is een opleiding voor schoolleiders in het primair onderwijs door OCenW in het leven geroepen. Vanaf de start van deze opleiding streven de hogescholen die deze opleiding verzorgen naar een bezetting van 50% vrouwelijke directeuren. Dit blijkt niet altijd haalbaar omdat niet genoeg vrouwelijke directeuren zich aanmelden voor de opleiding.
- De 'Managementcursus vrouwelijke adjunct-directeuren in het primair onderwijs' wordt verzorgd door CPS en heeft een tweeledig doel. In de eerste plaats beoogt het project vrouwen beter toe te rusten voor managementtaken die horen bij een managementfunctie in een nieuwe organisatiestructuur, zoals bij bovenschoolse directievoering. In de tweede plaats probeert het vrouwen te helpen de stap naar de functie van directeur te nemen. De ervaringen opgedaan met deze cursus, worden gebruikt bij de nieuwe opleiding voor adjunct-directeuren die in 1998 van start gaat.
- Voor besturen en andere belanghebbenden verzorgt het CPS de training en begeleiding 'Selectie Management Kwaliteit'. Deze training richt zich op het verbeteren van de werving en selectie van directieleden in het primair onderwijs. Het uitgangspunt is dat een goed wervings- en selectieproces de kwaliteiten van vrouwen zichtbaar maakt, waardoor vrouwen meer kans maken.

Bij de operatie Toerusting en Bereikbaarheid in het primair onderwijs zijn er op directieniveau aanvullende maatregelen genomen die kunnen

bijdragen aan de doelstelling 'evenredige vertegenwoordiging', zoals het deeltijd-directeurschap, de meerhoofdige schoolleiding, het vrijwillig terugtreden van zittende directeuren van 55 jaar en ouder (in het geval van een fusie) en de financiële ondersteuning van f 10.000 die de onderwijsinstelling mag besteden aan deskundige begeleiding op het gebied van een emancipatorische selectieprocedure. Daarnaast is er voor schoolbesturen het gratis cursusaanbod over werving en selectie.

Uit onderzoek naar de effecten van de maatregelen is gebleken dat een groot deel (50%) van de schoolbesturen nauwelijks gebruik maakt van de aanvullende maatregelen, met uitzondering van het cursusaanbod werving en selectie (Blees-Booy, van den Berg 1997).

Emancipatie-ondersteuningsbeleid

In 1996 is door OCenW het Procesmanagement Primair Onderwijs (PMPO) ingesteld. Het PMPO heeft onder meer de taak om kerninnovaties in het basisonderwijs te implementeren. Dat betekent dat ze een brug moeten slaan tussen beleid en onderwijspraktijk. Emancipatiebeleid maakt daarvan ook onderdeel uit.

Eind 1997 heeft het Regiepunt Emancipatie Primair Onderwijs zijn werkzaamheden afgerond. Het Regiepunt heeft met subsidie van OCenW de afgelopen jaren tal van projecten in het primair onderwijs gefinancierd, waarbij het doel was om emancipatie van leerlingen, docenten en schoolbesturen te bevorderen. De projecten gingen onder meer over keuzebegeleiding, meisjes en techniek, zorgzelfstandigheid (waaronder 'jongens en zorg') en vrouw en management. Het Regiepunt zorgde via monitoring voor afstemming en uitwisseling tussen de projecten en voorkwam overlap.

De EBRO is een landelijk werkverband voor emancipatie in het basisonderwijs, bestaande uit (emancipatie)medewerkers bij de schoolbegeleidingsdiensten. De EBRO wordt door OCenW gefinancierd. Het doel van de activiteiten van EBRO is zorgen dat de emancipatie-activiteiten een onlosmakelijk onderdeel gaan vormen van het onderwijs. Via het begeleidings- en scholingsaanbod van onderwijsbegeleidingsdiensten en pabo's worden basisscholen hiertoe gestimuleerd.

Voortgezet onderwijs

Kerncijfers

Jongens en meisjes nemen in ongeveer gelijke mate deel aan het algemeen voortgezet onderwijs.

Overzicht 8

Leerlingen in het algemeen voortgezet onderwijs (avo) naar sector, 1996/97, voltijd onderwijs

	Totaal	% mannen	% vrouwen
vwo (leerjaar 3+)	132112	48,3	51,7
havo (leerjaar 3+)	125549	46,7	53,3
mavo (leerjaar 3+)	109098	47,5	52,5
mavo/vbo (gemengd diploma leerjaar 3+)	1671	52,4	47,6

Bron: CBS 1997

Zowel voor de mavo, de havo als het vwo geldt dat meisjes minder voor exacte vakken kiezen dan jongens. Alleen bij wiskunde A en natuurkunde zien we een stijgende belangstelling van meisjes.

Overzicht 9 Deelname percentages examens havo en vwo 1995 en percentages meisjes per vak

	Havo		Vwo	
	% deelnemers	w.v. % vrouw	% deelnemers	w.v. % vrouw
Frans	28	79	37	72
Duits	39	65	46	57
Engels	98	56	98	50
Geschiedenis	30	63	48	55
Aardrijkskunde	28	60	34	54
Economie (1)	52	48	59	46
Economie 2			36	47
Biologie	36	63	37	57
Wiskunde (A)	56	58	63	52
Wiskunde B	29	30	44	33
Natuurkunde	29	26	46	33
Scheikunde	28	44	39	40

Bron: OCenW 1996

Frans is bij meisjes bijzonder populair, maar ook bij de vakken biologie, geschiedenis en aardrijkskunde zijn meisjes oververtegenwoordigd. Voor natuurkunde, wiskunde B en in mindere mate scheikunde geldt daarentegen een ondervertegenwoordiging van meisjes. Bij wiskunde A is de verdeling ongeveer gelijk (OCenW 1996).

Het voorbereidend beroepsonderwijs telt ongeveer 40% meisjes, hoewel het deelname-percentages per sector sterk varieert. In de verzorgende sectoren zijn meisjes oververtegenwoordigd en in de technische sectoren geldt dat voor jongens.

Overzicht 10

Leerlingen in het (i)vbo naar studierichting

(i)vbo	Totaal	% mannen	% vrouwen
Techniek	58200	92,8	7,2
Landbouw	13139	55,5	44,5
Economie	22160	45,9	54,1
Dienstverlening en gezondheid	33891	8,1	91,9

Bron: CBS 1997

Ontwikkelingen

Toekomstoriëntatie/ keuzebegeleiding en beroepskwalificatie

In 1996 verscheen de notitie 'Niet voor de school, maar voor het leven leren wij', waarin aandacht werd gevraagd voor een breed toekomstperspectief en voor emancipatorische studie- en beroepskeuze voorlichting. Een deel van de beschikbare emancipatiegelden wordt nu en in de komende jaren in dit verband ingezet. Hiertoe is door alle betrokkenen onder aanvoering van het Procesmanagement Voortgezet Onderwijs reeds een 'Plan van aanpak voor Loopbaan-Oriëntatie en -Begeleiding' (LOB) ontwikkeld en inmiddels in uitvoering genomen.

Het rapport 'Recht doen aan verscheidenheid' van de commissie 'Mavo/vbo en aansluitend onderwijs' (Commissie Van Veen), is aan een emancipatie-effectrapportage onderworpen. In samenwerking met de vakgroep politicologie van de Katholieke Universiteit Nijmegen heeft de directie Voortgezet Onderwijs de voorstellen getoetst op hun potentiële en waarschijnlijke neveneffecten op de (onderwijs) emancipatieprocessen. De resultaten zijn betrokken in de beleidsreactie op het rapport van de Commissie Van Veen.

Met een aantal specifieke projecten is de belangstelling van meisjes voor exacte vakken en technische opleidingen gestimuleerd. Voorbeelden daarvan zijn 'Coornhert Exact' van de scholengemeenschap in Haarlem, het SLO-project Emancipatie in techniekonderwijs in VO-1 en het project De Zeven Linden. In dit laatste project is een speciaal programma, voor meisjes ontwikkeld binnen de vbo-opleiding elektrotechniek. De resultaten worden gebruikt bij de ontwikkeling van de intrasectorale programma's (vmbo).

Van 1993 tot 1997 heeft OCenW een emancipatiewerker bij het Landelijk Dienstverlenend Centrum voor studie- en beroepskeuzebegeleiding (LDC) gefinancierd. In samenwerking met MateM heeft het project onder meer een Emancipatietoetsingskader en het E-manspel opgeleverd. Deze producten vormden een onderdeel van het project Perspectiefvolle toekomstoriëntatie voor allochtone en autochtone meisjes en jongens in het voortgezet onderwijs (PTO). De implementatie van het Emancipatietoetsingskader vindt plaats in het kader van het plan van aanpak 'Loopbaan-Oriëntatie en -Begeleiding' (LOB).

Het driejarige project (1994 - 1996) 'Emancipatiewerker Landelijk Dienstverlenend Centrum' (LDC) heeft geresulteerd in een project 'Emancipatie in de studie- en beroepskeuze', zoals opgenomen in het LDC Activiteitenplan 1996.

De belangrijkste maatregel die in het voortgezet onderwijs is genomen om een brede toekomstoriëntatie van zowel jongens als meisjes te bevorderen, is de invoering van de vakken Verzorging en Techniek in de basisvorming. De vakken zijn bedoeld om in het bijzonder meisjes te stimuleren tot het volgen van techniekonderwijs en jongens meer te interesseren voor zorg en zorgverantwoordelijkheid.

Onderwijsparticipatie en beroepskwalificatie van allochtone meisjes

Het project 'Schoolbegeleiding Allochtone Meisjes' (SAM) (van 1994 tot halverwege 1997) richtte zich op de positieverbetering van allochtone meisjes in het voortgezet onderwijs. Studie- en beroepskeuzevoorlichting, ouderparticipatie en leerlingbegeleiding maakten deel uit van het programma op 12 scholen in de vier grote steden. De Utrechtse onderwijsbegeleidingsdienst, SAC, en het CPS ondersteunden het project. Daarnaast wordt het ontwikkelde materiaal gebundeld en de projectresultaten en -ervaringen overgedragen aan andere scholen en begeleidingsdiensten, onder andere in het grote stedenbeleid en middels Loopbaan-Oriëntatie en -Begeleiding (LOB).

Sociaal-culturele zelfstandigheid en weerbaarheid van meisjes

Onder auspiciën van de Landelijke Coördinatie Commissie (LCC) 'Zelfverdediging voor meisjes' is de cursus 'Zelfverdediging en voorkomen van geweld voor jongens' ontwikkeld en uitgevoerd. De cursus 'Zelfverdediging en voorkomen van geweld' is bedoeld voor jongens binnen het voortgezet onderwijs en wordt gegeven door docenten lichamelijke oefening. In de cursus worden jongens benaderd zowel als (potentiële) slachtoffers van geweld, alsook als potentiële plegers van (seksueel) geweld of als omstanders en zijdelings betrokkenen. Het doel van deze cursus is bij te dragen aan de preventie van seksueel geweld. Dit wordt nagestreefd door middel van het bewust

maken en, waar nodig en mogelijk, bijsturen van de eigen houding en opstelling van jongens.

Zelfverdediging is een verplicht onderdeel van de kerndoelen en het grootste deel van de docenten lichamelijke opvoeding is inmiddels bevoegd om lessen zelfverdediging te verzorgen.

Positie van vrouwelijke docenten en leidinggevenden

De stichting Vrouwen In Onderwijs Management (VrIOM) heeft de afgelopen vier jaar met subsidie van OCenW netwerken Vrouwen en Management ondersteund. Het VrIOM heeft onder meer aandacht gevraagd voor vrouwen die onvrijwillig uit de schoolleiding stappen. Van 1 februari 1994 tot 1 februari 1997 was een emancipatiemedewerker aangesteld bij VVO/VrIOM

De Vereniging van Besturenorganisaties van Katholieke Onderwijsinstellingen (VBKO) en de Besturenraad Protestants Christelijk Onderwijs (BPCO) hebben beleidsmedewerkers emancipatie ingesteld. Het doel daarvan is om de deelname van vrouwen uit zowel het primair als het voortgezet onderwijs bij de aangesloten besturen te bevorderen en te vergroten.

Emancipatie-ondersteuningsbeleid

Van 1991 tot en met 1996 heeft de stichting Vrouwenkontakt met subsidie van OCenW gefungeerd als emancipatiebureau voor basisvorming en voorbereidend beroepsonderwijs. Het Vrouwenkontakt heeft tal van projecten geïnitieerd en producten opgeleverd die betrekking hebben op de speerpunten uit de onderwijsemancipatienota van 1993. Deze producten variëren van speciale katernen bij het tijdschrift 'Van Twaalf tot Achttien' tot de werkkaarten Emancipatiedoelen en TVS-karakteristieken, een handreiking voor docenten en auteurs van leermiddelen. Van meewerken aan het schooltelevisieprogramma 'Verzorgen voor morgen' tot de Correspondentie-actie voor meisjes uit minderheden in het vbo met vrouwelijke professionals van verschillende herkomst en van het versterken van het vak verzorging tot de positie van vrouwen in de

schoolleiding. In 1996 is de subsidie voor de stichting Vrouwenkontakt, met instemming van de stichting zelf, beëindigd. Vervolgens is aan het PMVO een facetmanager emancipatie verbonden met de opdracht emancipatie als facet te integreren in de vernieuwingen.

De MateM (Materialenbank Emancipatie) heeft jarenlang gefungeerd als informatie- en documentatiecentrum voor emancipatie. MateM was een apart project van de Landelijke Pedagogische Centra en werd gefinancierd door OCenW. Het project is eind 1997 opgeheven. De erfenis van de MateM zal bruikbaar en toegankelijk worden voor de LDC en andere instellingen (ook die voor primair onderwijs).

Beroepsonderwijs en volwasseneneducatie

Kerncijfers

De deelname van meisjes aan het secundair beroepsonderwijs is gestegen. Opvallend is hier de groeiende belangstelling van meisjes voor de technische richting. In de verzorgende sector, maar ook in de economische sector, zijn meisjes meer dan gemiddeld vertegenwoordigd. Al neemt de deelname van jongens aan verzorgende opleidingen toe.

Overzicht 11 Leerlingen in het voltijd secundair beroepsonderwijs naar sector in 1996/97

	Totaal	% mannen	% vrouwen
Techniek	85950	84,6	15,4
Landbouw	16650	63,7	26,3
Economie	90472	49,5	50,5
Dgo	74622	13,1	86,9

Bron: CBS 1997

Zoals uit onderstaand overzicht blijkt, vormen vrouwen een ruime meerderheid in het tweede-kans onderwijs.

Overzicht 12 Deelnemers educatie (vavo en basiseducatie) in 1996/97

	Totaal	% mannen	% vrouwen
Mavo	22738	29	71
NT2	22375	54	46
Schakel	2357	40	60
Havo/Vwo	23295	39	61
Basiseducatie	125428	?	?

Bron: CBS 1997

Ontwikkelingen

Toekomstoriëntatie/ keuzebegeleiding en beroepskwalificatie

In 1996 is het Centrum voor Innovatie van de Opleidingen (CINOP) gestart met het project Aantrekkelijk Technisch Beroepsonderwijs (ATB). Het project beoogt de technische opleidingen werktuigbouwkunde, bouwkunde, elektrotechniek en motorvoertuigtechniek integraal te vernieuwen met de mogelijkheden die de informatie- en communicatietechnologie bieden. Emancipatieaspecten zullen onderdeel uitmaken van de vernieuwing.

Het onderzoeksinstituut ITS rapporteert in de Vernieuwingsmonitor jaarlijks over de ontwikkelingen in de bve-sector. De onderwijsparticipatie van meisjes en vrouwen vormt daarvan een onderdeel.

Met het integraal doelgroepenbeleid is vanaf 1995 geprobeerd de deelname en gediplomeerde uitstroom van meisjes aan traditioneel mannelijke beroepen te verhogen. Naast de techniek richtte de regeling zich ook op de economie-afdelingen horeca, handel en de slagerij- en vleessector.

Op initiatief van de Bve-procescoördinatie is in februari 1995 een

handboek 'Cultuurverandering techniek' uitgebracht ten behoeve van docenten. Voorts hebben in februari 1995 de ministeries van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, OCenW en Economische Zaken een interdepartementaal actieplan 'Vrouwen en techniek' uitgegeven.

In dit plan staat een breed scala aan acties genoemd, die ervoor moeten zorgen dat het aantal vrouwen in technische beroepen en opleidingen toeneemt en dat hun positie wordt versterkt.

Voor de bve-sector beperkte de actie zich tot 'Een bonus voor Thea', waarin is onderzocht of het mogelijk was vo-en bve-scholen de vruchten te laten plukken van hun inspanningen door een financiële beloning te geven voor aantoonbare resultaten.

In het kader van het activiteitenplan emancipatie 1994 - 1996 zijn de inspanningen van Bve-procescoördinatie gericht geweest op cultuurverandering, instroomverhoging en doorstroom van meisjes en vrouwen in technische opleidingen. In algemene zin zijn er veel projecten uitgevoerd en producten ontwikkeld die kunnen bijdragen aan een meer evenredige vertegenwoordiging van vrouwen en meisjes aan de technische opleidingen.

Zo is een drietal instellingen voor beroepsonderwijs en volwasseneneducatie, die als innovatiecentrum zijn benoemd, de mogelijkheid geboden om een cultuurveranderingsproject te realiseren en hun ervaringen ermee te beschrijven. Ten behoeve van instroomverhoging heeft Bve-procescoördinatie een financiële impuls gegeven aan de ontwikkeling van het voorlichtingstijdschrift 'Bits and Pieces'. Met het oog op doorstroomverbetering van meisjes en vrouwen in de techniek heeft Bve-procescoördinatie in samenwerking met het Netwerk Emancipatie Beroepsonderwijs een pilot-project 'techno-mentoring' gestart (i.e. een begeleidingssystematiek voor vrouwen in de techniek). Hieraan doen 20 roc's mee. Tot slot is onder coördinatie van Bve-procescoördinatie het project 'Vrouwenvakscholing' afgerond en zijn de verworvenheden hiervan verspreid en overgedragen naar roc's. Via de ITS-vernieuwingsmonitor wordt jaarlijks over de voortgang van dit onderwerp gerapporteerd.

De meeste emancipatieprojecten (75%) die het eerste jaar (1992/93) in het kader van de vernieuwing in uitvoering zijn genomen, waren gericht

op het verbeteren van de beroepskwalificatie van meisjes en vrouwen. Vervolgens is de beroepskwalificatie voor meisjes en vrouwen ingebed in de doelstelling dat het bve-onderwijs zelf zoveel mogelijk deelnemers naar minimaal een startkwalificatie toe leidt. Het streven is in de periode 1994 - 2000 het aantal schoolverlaters zonder een startkwalificatie met de helft te doen verminderen tot 40.000.

In de notitie 'Een goed voorbereide start' is een actieprogramma geformuleerd tegen het voortijdig school verlaten, dat in uitvoering is genomen.

In aansluiting op de stimuleringsregeling vrouwenvakscholing van het Centraal bestuur Arbeidsvoorziening heeft OCenW in het kader van bestuurlijke afspraken met de vrouwenvakscholen de regeling 'vrouwenvakscholing 1994 - 1996' gepubliceerd. Deze regeling stelde bve-instellingen in staat de samenwerkingsrelaties met de vrouwenvakscholen verder vorm te geven. Het hoofdaccent in de projecten heeft gelegen in het opleiden van (herintredende) vrouwen in technische beroepen.

Onderwijsparticipatie en beroepskwalificatie van allochtone meisjes

In 1995 en 1996 was de integrale regeling doelgroepenbeleid van kracht. Deze regeling stelde instellingen in staat de instroom en gediplomeerde uitstroom van meisjes in niet-traditionele opleidingen te vergroten. Ook specifieke aandacht voor vrouwen en meisjes uit minderheden vormde een onderdeel van de regeling. In 1994 is een netwerk Zwarte en Migrantenvrouwen in de bve-sector van start gegaan.

Positie van vrouwelijke docenten en leidinggevenden

De faciliteitenregeling roc-vorming is in 1995 en 1996 van kracht geweest. De regeling vormde een financiële prikkel om vrouwen te benoemen in het college van bestuur of de centrale directie. Instellingen die een vrouw in het college van bestuur/centrale directie in vaste dienst benoemden en de beschikking hadden over een plan 'positieve actie', kwamen in aanmerking voor een vergoeding van drie ton. Slechts weinig instellingen hebben van de regeling gebruik gemaakt.

Maatregelen gericht op versterking van de infrastructuur Vrouw en Management binnen de bve- sector bestonden uit activiteiten ter versterking, motivering en kwalificatie van vrouwelijke leidinggevenden.

Deze activiteiten waren:

- Ondersteuning van de regionale netwerken Vrouw en Management (vanaf 1992). Het doel van de netwerken is versterking van de positie van de huidige vrouwelijke managers en vergroting van het aandeel vrouwen in de schoolleiding.
- De organisatie van de jaarlijkse conferentie 'schakels voor de toekomst' voor vrouwelijke leidinggevenden.
- De publicatie van een brochure werving, selectie en coaching van vrouwelijke managers, die de mogelijkheden beschrijft om subsidie te ontvangen voor ondersteuning van vrouwelijke leidinggevenden ter voorbereiding op sollicitatieprocedures.
- Onderzoek: om inzicht te krijgen en te houden in de ontwikkeling van pluriform management in de roc's heeft de Bve-procescoördinatie zowel in 1994 en 1995 aan het ITS opdracht gegeven om onderzoek te doen naar de positie van vrouwelijke managers. Inmiddels loopt ook een meerjarig onderzoek naar de mobiliteit van vrouwelijke leidinggevenden tijdens de roc-ontwikkeling (SCO/Kohnstamm Instituut).

Emancipatie-ondersteuningsbeleid

Bij de installatie van Bve-procescoördinatie in 1991 heeft OCenW een onafhankelijk projectmanagement Emancipatie bij deze organisatie ondergebracht. In het Plan van aanpak Emancipatie 1994 - 1997 zijn, zoals hiervoor al aangegeven was, veel activiteiten opgenomen die de kansen en de positie van vrouwen en meisjes in de bve-sector versterken. Deze activiteiten waren onder meer gericht op cultuurverandering en instroom en doorstroming van meisjes en vrouwen in kansrijke opleidingen.

In 1997 heeft het CINOP op verzoek van OCenW een 'Coördinatiepunt Emancipatie' ingericht dat voorlopig als centraal aanspreekpunt voor emancipatie in de bve-sector dient.

Het Netwerk Emancipatie bve (NEB) is in 1992 gestart als zelfstandig netwerk. OCenW kende jaarlijks een activiteitenbudget toe. NEB fungeert als landelijk informatiepunt en heeft tal van projecten en activiteiten in gang gezet. Voorbeelden zijn het Expertise-team Positieve Actie, het instrument Emancipatie en kwaliteitszorg in de bve, het Emancipatie-net en een productencatalogus. NEB beraadt zich op dit moment over haar toekomstige functie en overweegt de opgebouwde expertise onder te brengen bij het Coördinatiepunt Emancipatie.

Hoger onderwijs

Hoger beroepsonderwijs en wetenschappelijk onderwijs, ook wel het hoger onderwijs, kennen een aantal gemeenschappelijke ontwikkelingen en regelingen. Alvorens de ontwikkelingen per sector weer te geven, volgt eerst een schets van de gemeenschappelijke ontwikkelingen in het hoger onderwijs.

Toekomstoriëntatie/ keuzebegeleiding en beroepskwalificatie

De afgelopen jaren is de deelname van vrouwen aan het hoger onderwijs gestegen. Zodanig dat we kunnen spreken van een evenwichtige deelname van mannen en vrouwen.

De belangstelling voor techniek is in Nederland tanende. Niet alleen vrouwen en meisjes maar ook mannen en jongens blijken relatief weinig voor technische richtingen te kiezen, terwijl de vraag naar hoger technisch opgeleiden groot is. Daarmee is de geringe belangstelling voor techniek niet langer een kwestie van achterstanden bij meisjes, maar een algemeen imagoprobleem. Jongeren vinden de opleidingen en beroepen saai en eenzijdig. Het heersende beeld dat techniek een mannen-aangelegenheid is en een 'nerd'-vak, de cultuur op de werkplek en de norm van full time werken schrikken vooral meisjes af.

In Nederland is de belangstelling van vrouwen en meisjes voor technische opleidingen geringer dan in andere West-Europese landen. Ook Turkije scoort vele malen beter. De vraag is hoe dat komt. We vermoeden dat de technische beroepen in andere landen hoger in aanzien staan en minder als 'mannenberoep' bekend staan. Het kan ook een gevolg zijn van de sterke moederschapscultuur die lange tijd onze samenleving kenmerkte. De keuze van meisjes voor opleiding en beroep was en is misschien nog altijd sterk verbonden met het moederschap. De massale participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt is in Nederland in tegenstelling tot andere Europese landen een recent verschijnsel. Dit blijven echter vermoedens.

De stichting 'Vrouwen en Hoger Technisch Onderwijs' (VHTO) heeft

begin 1996 een vergelijkend onderzoek verricht naar de participatie van vrouwen in het hoger technisch onderwijs. Uit dat onderzoek blijkt onder meer dat van de tien bij het onderzoek betrokken Europese landen, Nederland het laagst scoort wat betreft de deelname van vrouwen in het hto. Slechts 16,5% (in 1995) van de studenten in het hoger technisch onderwijs is vrouw, waarmee Nederland zich nog steeds onder aan de emancipatieladder bevindt. Andere Europese landen bieden technische opleidingen vaker aan in een onderwijsvorm waarin sociale, historische en beroepsmatige context van de techniek meer tot zijn recht komt, bijvoorbeeld projectonderwijs. De ervaring leert dat dergelijke opleidingen meer vrouwen trekken. Hiernaast speelt ook de lage arbeidsparticipatie van Nederlandse vrouwen mee in de matige toestroom van vrouwen in techniek. De VHTO heeft ook de inspanningen van de verschillende landen en van afzonderlijke instellingen op het gebied van curriculuminnovaties bekeken. In dit verband is gezocht naar mogelijke 'succesfactoren'. Verbetering van vakinhouden, vakdidactiek, (emancipatorisch) lesmateriaal en presentatie staan hierin centraal. De projecten zijn beschreven in de publicatie 'Vrouwen vergeleken; innovaties van technische curricula vanuit emancipatorisch perspectief' (1996). De VHTO concludeert dat het belangrijk is dat meisjes thuis en op de basisschool al moeten leren met techniek om te gaan. Binnen hun belevingswereld moet techniek een onderdeel worden waar meisjes en jongens vertrouwd mee moeten raken.

Onderwijsparticipatie en beroepskwalificatie van allochtone meisjes

Om de doorstroom van allochtone studenten naar het hoger onderwijs te vergroten is in 1994 het 'Expertise Centrum voor allochtonen in het Hoger Onderwijs' (ECHO) opgericht. Dit centrum heeft als taak hoger onderwijsinstellingen te ondersteunen bij het bevorderen van de instroom en doorstroom van allochtone studenten in het hoger onderwijs. Voor het ondersteunen van projecten binnen universiteiten en hogescholen heeft ECHO jaarlijks een bedrag van 4 miljoen gulden beschikbaar. Het functioneren van ECHO wordt in 1998 geëvalueerd.

Emancipatie-ondersteuning

In het hoger onderwijs maakt emancipatie onderdeel uit van het tweejaarlijkse Hoger Onderwijs en Onderzoek Plan (HOOP). In dit plan zet de regering de koers uit voor het hoger onderwijs en voert daar vervolgens overleg over met betrokkenen uit het veld van het hoger onderwijs en het parlement.

Hoger beroepsonderwijs

Kerncijfers

Aan het hoger beroepsonderwijs nemen nagenoeg evenveel vrouwen als mannen deel. Vrouwelijke studenten zijn oververtegenwoordigd in de verzorgende, pedagogische en sociaal-agogische sectoren. Bijna alle richtingen laten een groei in deelname-cijfers van meisjes zien. Mannelijke studenten zijn met name in de sector techniek zwaar oververtegenwoordigd.

Overzicht 13 Studenten in het hoger beroepsonderwijs naar opleidingsvorm

	Totaal	% mannen	% vrouwen
Landbouw	8918	66,6	43,4
Techniek	48862	84,5	15,5
Gezondheid	19946	19,6	80,4
Economie	71208	57,0	43,0
Sociaal-agogisch	29946	21,9	78,1
Kunst	15228	45,1	54,9
Pedagogisch	39220	30,6	69,4
Totaal	233328	50,2	49,8

Bron: CBS 1997

Recent onderzoek van het Centraal Bureau voor de Statistiek heeft uitgewezen dat vrouwelijke studenten in het hbo gemiddeld beter presteren dan hun mannelijke collega's. Vier jaar na de eerste inschrijving (1991/1992) is 39% van de vrouwen geslaagd tegenover 28% van de mannen (1995/1996). Ook per sector presteren vrouwen gemiddeld beter. Dit geldt zowel voor sectoren waar vrouwelijke studenten oververtegenwoordigd zijn als voor sectoren waarin zij een minderheid vormen.

Ontwikkelingen

Toekomstoriëntatie/ keuzebegeleiding en beroepskwalificatie

Dat vrouwen traditioneel meer voor het hbo dan voor het wo kiezen, heeft enerzijds te maken met de beroepsgerichtheid van opleidingen in het hbo. Anderzijds kent het hbo kennelijk meer opleidingen die bij vrouwen de voorkeur genieten. Opleidingen uit de sectoren onderwijs en gezondheidszorg zijn hier goede voorbeelden van.

Ter bevordering van de keuze voor technische studierichtingen is er in het hbo veel aandacht besteed aan de kwaliteit van het technisch onderwijs, vanuit de overweging dat het hoger technisch onderwijs (hto) met het technisch wetenschappelijk onderwijs een bijzondere functie vervult ten aanzien van het in standhouden van het economisch draagvlak in de samenleving. Aanpassing van de opleidingen aan nieuwe technologie en vergroting van de aantrekkelijkheid van technische opleidingen zijn hierbij noodzakelijk.

Binnen het project techniek en onderwijs, gericht op de vernieuwing van techniek in de lerarenopleiding, was er een onderdeel VALTEX, gericht op het maken van modules voor vrouwen en allochtonen. Ter ondersteuning van het HTO zijn er de Expertisecentra VHTO (Stichting Vrouwen en Hoger Technisch Onderwijs) en, iets kleiner, EVENT. VHTO. Deze organiseren veel activiteiten voor deskundigheidsbevordering van de docenten in het hoger technisch onderwijs, en dragen bij aan de ondersteuning en netwerkvorming van vrouwelijke studenten en afgestudeerden.

Voor het hoger pedagogisch onderwijs is het van belang dat emancipatiedeskundigheid in het onderwijs wordt onderkend. In de lerarenopleidingen primair onderwijs is dit reeds in het programma opgenomen. In de lerarenopleidingen voortgezet onderwijs wordt dit meegenomen in de herstructurering van het programma.

Theorievorming over de verschillende posities van vrouwen en mannen in de opvoeding, in het onderwijs en op de arbeidsmarkt zou een vast onderdeel moeten zijn van het curriculum in het hoger pedagogisch onderwijs. In het kader van de nota Vitale Lerarenopleidingen worden startbekwaamheidseisen geformuleerd worden voor leraren in het primair onderwijs. Deze startbekwaamheidseisen zijn uitgangspunt voor het gezamenlijk curriculum, dat door het Procesmanagement Lerarenopleidingen wordt ontwikkeld. Binnen het Landelijk Steunpunt Emancipatie HBO is momenteel een landelijk overleg actief dat zich buigt over emancipatie in het hoger pedagogisch onderwijs.

Positie van vrouwelijke docenten en leidinggevenden

In het hbo zijn het centrum Vrouw en Management, de organisatie Vrouwen in Hoger Technisch Onderwijs (VHTO) en het Landelijk Steunpunt Emancipatie HBO actief door onder meer het aanbieden van cursussen, informatie, het verrichten van onderzoek en het helpen bij netwerkvorming. Beoogd wordt hiermee een basis te creëren die leidt tot integratie van emancipatie in het instellingsbeleid van hogescholen. Ook zal het bestaande expertisecentrum voor vrouwen op het terrein van arbeid en zorg de bevordering van evenredige deelname van vrouwen in hogere functies in het hoger onderwijs meer aandacht kunnen geven.

In sommige sectoren van het hoger beroepsonderwijs is nog steeds sprake van een ondervertegenwoordiging van vrouwen. Daarnaast is het aandeel van vrouwen in het management, waaronder ook de colleges van bestuur van hogescholen, naar verhouding erg laag. Uit een Inspectieonderzoek van 1994 blijkt dat (in september 1992) 4% vrouwen zitting had in colleges van bestuur en centrale diensten van hogescholen. Dit percentage is te laag als bedacht wordt dat mannen en vrouwen evenredig vertegenwoordigd zijn in de studentenpopulatie van het hoger beroepsonderwijs.

Emancipatie-ondersteuningsbeleid

De verschillende hogescholen hebben in de periode tussen 1992 en 1997 aandacht besteed aan emancipatie. Daarbij zijn zij ondersteund door expertisecentra die OCenW subsidieert. Een zeer positieve bijdrage heeft de VHTO, Vereniging van Vrouwen in het HTO, geleverd aan het technisch onderwijs. Voor de andere sectoren heeft het Landelijk Steunpunt Emancipatie HBO een stimulerende rol gespeeld. Op veel hogescholen zijn hierdoor emancipatie-projecten gestart. Omdat de activiteiten nog een onvoldoende structureel karakter hadden, is in het HOOP 1998 hiervoor opnieuw aandacht gevraagd.

Wetenschappelijk onderwijs en onderzoek

Kerncijfers

In het wetenschappelijk onderwijs maken vrouwelijke studenten met 46% bijna de helft van alle studenten uit. Bij techniek, economie en in mindere mate natuur zijn vrouwelijke studenten duidelijk in de minderheid.

In het wo is de grote meerderheid van vrouwelijke studenten te vinden bij de richtingen 'taal en cultuur', 'gedrag en maatschappij' en 'gezondheid'.

Overzicht 14

Ingeschrevenen in het wetenschappelijk onderwijs per HOOP-gebied in 1996

	Totaal	% mannen	% vrouwen
Landbouw	4190	58,0	42,0
Natuur	12885	66,5	33,5
Techniek	23663	83,4	16,6
Gezondheid	18296	41,9	58,1
Economie	24635	69,0	31,0
Recht	26018	48,8	51,2
Gedrag en maatschappij	30552	34,9	65,1
Taal en cultuur	24836	36,1	63,9
Onderwijs	805	41,4	58,6
Totaal	165880	53,8	46,2

Bron: CBS 1997

Ontwikkelingen

Vrouwen in wetenschappelijke functies

Door het gelijke aanbod van mannelijke en vrouwelijke afgestudeerden, is er een duidelijke groei zichtbaar het aantal van vrouwelijke aio's.

Overzicht 15   **Percentage vrouwelijke aio's**

	1992	1994	1995	1996
AIO	29,3	30,9	32,5	38,3

Bron: WOPI

Deze spectaculaire groei kan er toe leiden dat op termijn aanzienlijk meer vrouwen zullen doorstromen naar universitair hoofddocent- en hoogleraarsfuncties mede als gevolg van de betrekkelijke hoge gemiddelde leeftijd van het universitair wetenschappelijk personeel in vaste dienst. Dit laatste zal de komende jaren tot een aanzienlijke vervangingsvraag aanleiding geven. Gezien het uiterst lage percentage vrouwelijke hoogleraren in Nederland is deze ontwikkeling zeer wenselijk.

Vrouwen in leidinggevende functies

Voor de benoemingen van de leden van de in 1997 nieuw gevormde Raden van Toezicht van de openbare universiteiten gold een streefcijfer van minimaal 20% vrouwen. Dit streefcijfer werd ook daadwerkelijk gehaald: 25% van leden van de Raden van Toezicht zijn vrouwen.

Ook werd in 1997 de eerste vrouwelijke voorzitter van een college van bestuur benoemd. De eerste vrouwelijke rector was al langer een feit.

Het streven moet er echter op gericht blijven het percentage benoemingen van vrouwen in leidinggevende functies verder te

verhogen, want van een evenwicht is nog lang geen sprake.

Onderzoeksbeleid

Om vrouwenstudies en emancipatie-onderzoek steviger op de wetenschappelijke kaart te zetten, is in 1991 onder deze titel een stimuleringsprogramma van start gegaan met een looptijd tot 1995, met een uitloop tot 1997. Het programma is gefinancierd door de Directie Coördinatie Emancipatiebeleid (DCE), OCenW en de Nederlandse organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) en dit jaar definitief afgerond. De coördinatie lag binnen NWO bij de Werkgemeenschap Vrouwenstudies en Emancipatie-Onderzoek die inmiddels ontbonden is. De aandachtsgebieden Gender en zorg, (Re) Productie van gender in tekst en Tijdsallocatie en sekse hebben de aanzet gegeven tot de oprichting van de Nederlandse Onderzoeksschool Vrouwenstudies (NOV). Hierin hebben veel afdelingen Vrouwenstudies van verschillende universiteiten zich verenigd. De NOV is in januari 1995 opgericht en door de KNAW erkend. Hiermee is een bundeling van krachten gerealiseerd. Tegelijkertijd zijn er opleidingsmogelijkheden voor promovendi binnen het wetenschapsgebied vrouwenstudies tot stand gebracht.

De Nederlandse Taalunie laat een inventarisatie maken van vrouwelijke beroepsnamen in het Nederlands.

Emancipatie-ondersteuningsbeleid

Het ondersteuningsbeleid heeft zich gericht op het faciliteren van randvoorwaarden voor onderzoekers: informatie, kwaliteit van onderzoek en internationalisering.

Voor de registratie van lopend onderzoek zijn door het ministerie van OCenW (via het ministerie van SZW) structurele middelen toegevoegd aan de begroting van het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV). Het IIAV publiceert de gegevens regelmatig in het Tijdschrift voor Genderstudies (voorheen Tijdschrift voor Vrouwenstudies).

In opdracht van het ministerie van OCenW voerden Brouns en Harbers (1994) een onderzoek uit naar de kwaliteit van vrouwenstudies in Nederland.

Voor de ondersteuning van het internationaal beleid cofinanciert het ministerie van OCenW voor een periode van vijf jaar (1995 - 1999) het Europees Expertisecentrum voor Vrouwenstudies in Utrecht. Dit is een samenwerkingsverband van het Nederlands Genootschap Vrouwenstudies (NGV) en de Nederlandse Onderzoeksschool Vrouwenstudies. Het NGV is initiator en secretariaat van Women's International Studies Europe (WISE), de Europese beroepsvereniging voor vrouwenstudies-onderzoekers. Het door WISE geïnitieerde European Journal for Women's Studies ontving een startsubsidie voor vier jaar.

Studiefinanciering

Bij de ontwikkeling van studiefinanciering geldt de toegankelijkheid van het (hoger) onderwijs als belangrijkste uitgangspunt. Dat betekent onder meer dat studenten niet als één doelgroep worden gezien maar dat er juist aandacht is voor verschillende doelgroepen. Doelgroepen kunnen meisjes en vrouwen zijn, maar ook allochtonen en/of studenten van ouders met een laag inkomen. Hoewel het percentage leerlingen en studenten dat zonder diploma de opleiding verlaat, daalt, is het belangrijk om na te gaan of dit verschijnsel te maken heeft met de (on) toegankelijkheid van de opleiding. Daartoe heeft het IOWO het onderzoek 'Studievoortgang en studiefinanciering' (Prins, Borgesius, Mirande 1997) uitgevoerd. In deze studie werden onder andere de kenmerken onderzocht van studenten die stoppen nadat hun beurs is omgezet in een lening en van 'uitstromers', eerstejaars studenten die stoppen voor 1 februari.

Steeds minder mensen (autochtone en allochtone studenten) stoppen met hun studie nadat hun beurs is omgezet in een lening. In het hbo stoppen meer studenten met hun studie dan in het wo, het verschil tussen mannen en vrouwen is niet evident. Allochtone studenten stoppen na omzetting iets vaker met hun studie dan autochtone studenten (gegevens van studiejaar 93/94, 94/95, 95/96).

In de studiejaar 93/94 tot en met 96/97 is er een lichte stijging van het percentage studieuitstromers: eerstejaars studenten die voor 1 februari hun studie stopzetten. Zij hoeven dan geen studiefinanciering terug te betalen. Zowel op de universiteit als op de hogeschool is in de uitstroomgroep een lichte oververtegenwoordiging van mannen.

Cultuur

Emancipatiebeleid binnen de cultuursector

Het emancipatiebeleid voor de cultuurdirecties vloeit voort uit de nota 'Emancipatie in het WVC beleid' van 1992. In de nota werd de toenmalige situatie in de cultuursector geschetst. De deelname van vrouwen aan cultuur was gelijk en soms zelfs groter dan de deelname van mannen. De 'productiekant' gaf echter een ander beeld. Hoewel evenveel vrouwen als mannen studeerden aan kunstvakopleidingen waren de vrouwen in de beroepspraktijk ondervertegenwoordigd. Dit gold des te meer voor besluitvormende posities in de cultuursector. Daarom was het nodig dat de uitgangspositie van vrouwen zoveel mogelijk werd verbeterd.

In de nota stonden de volgende voornemens geformuleerd:

- Projecten die de verbetering van de positie en/of het beeld van de vrouw in de kunsten en de media ten doel hebben worden voor projectsubsidie in aanmerking gebracht zolang een landelijke voorziening voor informatie, advies en eventueel promotie van activiteiten van vrouwen nog niet is gerealiseerd (overbruggingssubsidie).
- Bekeken zou moeten worden of het mogelijk en wenselijk is in de subsidievoorwaarden voor gesubsidieerde instellingen punten van positieve actie op te nemen.

Ontwikkelingen

Voor het verbeteren van de uitgangspositie van vrouwen is nagegaan of een landelijke voorziening voor informatie, advies en eventueel promotie van activiteiten van vrouwen op het terrein van cultuur een rol kon spelen. Daartoe werd advies gevraagd aan de Raad voor de Kunst. De totstandkoming van deze landelijke voorziening heeft heel wat voeten in de aarde gehad. Het steunpunt voor vrouwen en cultuur zou louter voor emancipatietaken worden gesubsidieerd en niet voor cultuurinhoudelijke activiteiten. Daarvoor zou immers een beroep kunnen worden gedaan op de reguliere cultuurbudgetten. In 1991 en 1992 zijn onderzoeken gedaan naar de haalbaarheid van zo'n organisatie. Verschillende culturele organisaties met een vrouwelijke signatuur zijn met elkaar om de tafel gaan zitten. Het ging om Amazone, Stichting Vrouwen in de Beeldende Kunst (SVBK), Cinemien, Vrouw & Media, Vrouw en Muziek, Vrouw en Theater en de tijdschriften Ruimte en Surplus. Alleen de eerste drie organisaties gingen door. Cinemien koos ervoor op cultuurinhoudelijke titel verder te gaan. Zij ontvangt een subsidie uit het reguliere cultuurbudget. Amazone en de SVBK werkten gezamenlijk het idee voor een landelijk en multidisciplinair centrum voor vrouwen en cultuur nader uit. Door het geringe enthousiasme over het resultaat daarvan en ernstige personele problemen bij Amazone, kwamen de activiteiten goeddeels stil te liggen. Na ampel beraad en overleg werd in januari 1996 besloten de subsidiëring van Amazone en de SVBK te beëindigen.

De voor vrouwenemancipatie op de cultuurbegroting gereserveerde gelden bleven evenwel bestemd voor een landelijke instelling voor vrouwen en cultuur. Dat centrum is er gekomen en is in 1996 van start gegaan onder de naam AXIS Bureau voor de kunsten v/m. Axis heeft als hoofddoelstelling het vernieuwen van denkbeelden over mannen en vrouwen, 'mannelijkheid' en 'vrouwelijkheid'. Subdoelstelling is de verbetering van de beroepspositie van vrouwelijke kunstenaars. Het bureau heeft een publieksfunctie, een informatiefunctie en een ondersteuningsfunctie voor het beroepsveld. Subsidie is gegeven voor de eerste twee jaar. Eind 1998 zal beoordeeld worden of de subsidie wordt voortgezet.

WVC leverde een financiële bijdrage aan een onderzoek naar verschillen in loopbanen tussen mannelijke en vrouwelijke beeldend kunstenaars. Dit onderzoek, getiteld 'Art and Gender', werd gedaan aan

de Rijksuniversiteit Groningen en is in oktober 1993 afgerond. De conclusie van dit onderzoek was dat het verschil in loopbaan tussen mannelijke en vrouwelijke beeldend kunstenaars niet kon worden toegeschreven aan verschillen in kwaliteitsoordelen over hun werk. Seksepartijdigheid in kwaliteitsoordelen werd niet aangetoond, het kwam 'hoogstens op beperkte schaal, onder bepaalde omstandigheden' voor. Loopbaansucces en loopbaansatisfactie hingen eerder samen met twee andere variabelen, namelijk 'welbevinden en zelfvertrouwen' en 'gunstige sociale condities'.

Binnen een onderzoeksproject 'vrouwen en cultuur' werd met financiële steun van WVC een deelonderzoek gedaan naar de positie van vrouwen werkzaam in de media. Het onderzoek, getiteld 'Vrouwen werkzaam bij omroep en pers', is in oktober 1991 gereed gekomen. Uit dit onderzoek bleek het percentage vrouwen bij de dagbladen in 1991 ten opzichte van 1988 met vier procent te zijn gestegen naar 19 procent. Bij de omroepen was de situatie veel gunstiger: daar betrof in 1991 het aandeel vrouwelijke werknemers 45 procent. Ten opzichte van 1988 betekende dit eveneens een toename van 4 procent.

Een verklaring voor de onevenwichtige situatie bij de dagbladpers werd door personeelsfunctionarissen vooral gezocht in het aanbod van geschikte vrouwen op de arbeidsmarkt. Hierin verwachtten ze in de toekomst verandering, omdat het aandeel vrouwen in de verschillende opleidingen steeds groter wordt. Het was vooral zaak dat de dagbladen en omroepen vrouwelijke werknemers 'binnen hielden', omdat bleek dat er naar verhouding meer vrouwen binnen kwamen, maar daarentegen ook snel weer vertrokken. De dagbladen zouden daarnaast pogingen moeten blijven doen om meer vrouwen 'binnen te halen'.

De NOS-werkgroep 'vrouw in beeld' (nu: NOS-Bureau Beeldvorming) heeft met ingang van 1991 een subsidie ontvangen van maximaal fl 200.000,- per jaar. Dit zou door het voormalige ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur (WVC) en het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW) gemeenschappelijk worden bekostigd. Het NOS-Bureau Beeldvorming m/v startte in 1991 als een vijfjarig project. Uiteindelijk werd dit project zowel door het ministerie van WVC, het ministerie van SZW als de NOS bekostigd. Na de positieve uitkomsten van een evaluatie-onderzoek is besloten hieraan een vervolg te geven tot en met 1999. Het bureau heeft ten doel de traditionele beeldvorming

in de programmering over de rol van mannen en vrouwen en over 'mannelijkheid' en 'vrouwelijkheid' te doorbreken.

Daarnaast heeft OCenW in 1996 het congres Vrouw en Media gesubsidieerd. De positie van vrouwen in de journalistiek en beeldvorming van mannen en vrouwen in de media waren tijdens dit congres belangrijke thema's.

De positie van vrouwen in de cultuursector was minder zorgwekkend dan aanvankelijk werd aangenomen. Tot deze conclusie leidden de hierboven aangehaalde onderzoeken. Daarom werd het opnemen van positieve actie in de subsidievoorwaarden voor instellingen als een te zware en ongewenste maatregel gezien.

Wel werd de afspraak om bij instellingen met een oververtegenwoordiging van mannen in vacatures vooral vrouwen te benoemen, geconcretiseerd in het streven bij een nieuw in te stellen adviesorgaan de evenredige vertegenwoordiging van mannen en vrouwen te benadrukken. Op 22 januari 1996 zijn de Raad voor de Kunst, de Raad voor het Cultuurbeheer, de Raad van Advies voor Bibliotheekwezen en informatieverzorging en de Mediaraad opgeheven. Daarvoor in de plaats kwam de Raad voor cultuur. Bij de samenstelling van deze Raad, die uit 25 kroonleden bestaat, heeft men gestreefd naar evenredige vertegenwoordiging. De Raad voor cultuur bestaat op dit moment voor 40 procent uit vrouwen.

Internationaliseringsaspecten

Door OCenW is nagegaan waar het verder op internationaal vlak zinvol is één der speerpunten van het onderwijs emancipatiebeleid aan de orde te stellen. In de relaties met partnerlanden (samenwerking tussen overheden) en met intermediaire organisaties leveren interculturaliteit en emancipatie-aspecten regelmatig inhoudelijke elementen voor programma's en contacten. Aandachtspunten zijn onder meer bij de uitwerking van het beleid in de nota 'Onbegrensd talent, internationalisering van onderwijs' aangebracht.

In 1996/97 droeg OCenW bij aan de proeffase van een expertisecentrum 'Gender, Ehtnicity and Multiculturality' (GEM) van de Universiteit Utrecht, dat ten doel heeft expertise op deze terreinen te genereren en zowel nationaal en internationaal te verspreiden.

Financiële middelen

Het totale emancipatiebudget van OCenW bedroeg in 1997 ongeveer 12 miljoen gulden, waarvan het grootste deel bestemd was voor de sector onderwijs. De sector cultuur besteedde daarvan 375 duizend gulden en de sector wetenschap en onderzoek 513 duizend.

Het OCenW-emancipatiebudget wordt aangewend voor het subsidiëren van activiteiten met een expliciete emancipatiedoelstelling.

Naast de projecten en activiteiten die uit het emancipatiebudget worden gefinancierd, worden er maatregelen getroffen waarbij emancipatie als facet in regulier beleid is opgenomen. Een voorbeeld hiervan betreft de gelden die beschikbaar zijn gesteld voor de uitbreiding van kinderopvang. Ook de invoering van de vakken techniek en verzorging in de basisvorming is als zodanig te beschouwen.

Bijlage 2

Gebruikte afkortingen

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z

	<i>aio</i>	assistent in opleiding
	<i>AOB</i>	Algemene Onderwijsbond
	<i>ATB</i>	Aantrekkelijk Technisch Beroepsonderwijs
	<i>avo</i>	algemeen volwassenenonderwijs
	<i>AVS</i>	Algemene Vereniging van Schoolleiders (primair onderwijs)
	<i>bo</i>	basisonderwijs
	<i>BPCO</i>	Besturenraad Protestants Christelijk Onderwijs
	<i>bve</i>	beroepsonderwijs en volwasseneneducatie
	<i>cao</i>	collectieve arbeidsovereenkomst
	<i>CBS</i>	Centraal Bureau voor de Statistiek
	<i>CEVO</i>	Centrale Examencommissie Vaststelling Opgaven vbo, mavo, havo, vwo
	<i>CINOP</i>	Centrum voor Innovatie van Opleidingen
	<i>CITO</i>	Centraal Instituut voor Toetsontwikkeling
	<i>COB</i>	Commissie Opgaven Basisvorming
	<i>CPS</i>	Christelijk Pedagogisch Studiecentrum

	<i>DCE</i>	Directie Coördinatie Emancipatiebeleid, SZW
	<i>EBRO</i>	Emancipatorische Begeleiding en Roldoorbreking in het Onderwijs
	<i>ECHO</i>	Expertise centrum voor allochtonen in het Hoger Onderwijs
	<i>EER</i>	emancipatie-effectrapportage
	<i>EP</i>	Europees Platform voor het Nederlands onderwijs
	<i>EQ</i>	emotionele quotiënt, emotionele intelligentie
	<i>EZ</i>	Ministerie van Economische Zaken
	<i>GEM</i>	expertisecentrum Gender, Ethnicity and Multiculturality
	<i>havo</i>	hoger algemeen voortgezet onderwijs
	<i>hbo</i>	hoger beroepsonderwijs
	<i>ho</i>	hoger onderwijs
	<i>HOOP</i>	Hoger Onderwijs en Onderzoek Plan
	<i>hto</i>	hoger technisch onderwijs
	<i>ict</i>	informatie- en communicatietechnologie
	<i>IIV</i>	Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging
	<i>IOWO</i>	Instituut voor Onderzoek van het Wetenschappelijk Onderwijs van de Katholieke Universiteit Nijmegen
	<i>ISEO</i>	Instituut voor Sociologisch-Economisch Onderzoek van de Erasmus Universiteit Rotterdam
	<i>ITS</i>	Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen van de Katholieke Universiteit Nijmegen
	<i>ivbo</i>	individueel voorbereidend beroepsonderwijs
	<i>KNAW</i>	Koninklijke Nederlandse Academie voor Wetenschappen

	<i>KPC</i>	Katholiek Pedagogisch Centrum
	<i>LCC</i>	Landelijke Coördinatie Commissie
	<i>LDC</i>	Landelijk Dienstverlenend Centrum voor studie- en beroepskeuzebegeleiding
	<i>LOB</i>	Loopbaan-Oriëntatie en -Begeleiding
	<i>lto</i>	lager technisch onderwijs
	<i>MateM</i>	Materialenbank Emancipatie
	<i>mavo</i>	middelbaar algemeen voortgezet onderwijs
	<i>mbo</i>	middelbaar beroepsonderwijs
	<i>mta</i>	middelbaar technisch onderwijs
	<i>NEB</i>	stichting Netwerk Emancipatie Beroepsonderwijs en volwasseneneducatie
	<i>NGV</i>	Nederlands Genootschap Vrouwenstudies
	<i>NOV</i>	Nederlandse Onderzoeksschool Vrouwenstudies
	<i>NWO</i>	Nederlandse organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek
	<i>OCenW</i>	Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen
	<i>OECD</i>	Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling
	<i>OSA</i>	Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek
	<i>OVb</i>	Onderwijs VoorrangsBeleid
	<i>PABO</i>	Pedagogische Academie voor Basisonderwijs
	<i>PMPO</i>	Procesmanagement Primair Onderwijs
	<i>PMVO</i>	Procesmanagement Voortgezet Onderwijs
	<i>po</i>	primair onderwijs
	<i>PPSI</i>	Project Preventie Seksuele Intimidatie in het onderwijs

	<i>PTO</i>	Perspectievolle ToekomstOriëntatie
	<i>ROA</i>	Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt
	<i>roc</i>	regionaal opleidingen centrum
	<i>SAC</i>	School Advies Centrum
	<i>SAM</i>	Schoolbegeleiding Allochtone Meisjes
	<i>SCP</i>	Sociaal en Cultureel Planbureau
	<i>SER</i>	Sociaal-Economische Raad
	<i>SES</i>	Sociaal-Economische Status
	<i>SLO</i>	Stichting Leerplan Ontwikkeling
	<i>so</i>	speciaal onderwijs
	<i>SVBK</i>	Stichting Vrouwen in de Beeldende Kunst
	<i>SZW</i>	Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
	<i>TVS</i>	Toepassing Vaardigheden en Samenhang
	<i>UHD</i>	Universitair HoofdDocent
	<i>vavo</i>	voortgezet algemeen volwassenenonderwijs
	<i>VBKO</i>	Vereniging Besturenorganisaties Katholiek Onderwijs
	<i>vbo</i>	voorbereidend beroepsonderwijs
	<i>VHTO</i>	stichting Vrouwen en Hoger Technisch Onderwijs
	<i>vmbo</i>	voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs
	<i>VNG</i>	Vereniging van Nederlandse Gemeenten
	<i>vo</i>	voortgezet onderwijs
	<i>VrIOM</i>	stichting Vrouwen In OnderwijsManagement

- *VSLPC* Vereniging de Samenwerkende Landelijke Pedagogische Centra
- *VSNU* Vereniging van Samenwerkende Nederlandse Universiteiten
- *vso* voortgezet speciaal onderwijs
- *VVO* Vereniging voor het management in het Voortgezet Onderwijs
- *vwo* voorbereidend wetenschappelijk onderwijs
- *WEB* Wet op de educatie en het beroepsonderwijs
- *WEV* Wet inzake evenredige vertegenwoordiging van vrouwen in leidinggevende functies in het onderwijs
- *WISE* Women's International Studies Europe
- *wo* wetenschappelijk onderwijs
- *WRR* Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid
- *WSF* Wet op de Studiefinanciering
- *WTS* Wet Tegemoetkoming Studiekosten
- *WVC* Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur

Bijlage 2

Verklarende woordenlijst

De emancipatie-effectrapportage

Ketenbenadering

Kwaliteitskaart (vo)

Kwaliteitszorgstelsel (bve)

Kwaliteitszorgverslag (bve)

Pluriform management

Regionaal opleidingencentrum (bve)

Schoolplan (po, vo)

Schoolgids

Sleutelcompetenties

Startkwalificatie

Thermometer Vrouw en management

Techno-mentoring (bve)

Wet Toerusting en Bereikbaarheid

Wet inzake evenredige vertegenwoordiging

van vrouwen in leidinggevende functies in het onderwijs

De emancipatie-effectrapportage

De emancipatie-effectrapportage is een instrument dat wordt toegepast op belangrijke beleidsvoornemens. Het doel van het instrument is te voorkomen dat beleid onbewust en onbedoeld bijdraagt aan de reproductie van sekseverschillen en rolpatronen.

Ketenbenadering

Een procesbenadering die de samenhang tussen de verschillende levensdomeinen onderstreept en tevens de gedeelde verantwoordelijkheid van actoren binnen die verschillende domeinen benadrukt. Binnen de keten vormt onderwijs een belangrijke schakel.

Kwaliteitskaart (vo)

Vanaf 1998 wordt een kaart uitgegeven met belangrijke kengetallen over het functioneren van scholen, zoals aantallen leerlingen, rendement en slaagpercentages. Na 1998 wordt deze kaart met meer gegevens uitgebreid. De Inspectie geeft de kaart uit per school en schoolsoort in het voortgezet onderwijs.

Kwaliteitszorgstelsel (bve)

Een stelsel, in te richten en te onderhouden door een bve-instelling, dat voorziet in een regelmatige beoordeling van de kwaliteit van het onderwijs, met betrokkenheid van onafhankelijke deskundigen, en zo veel mogelijk in samenwerking met andere instellingen.

Kwaliteitszorgverslag (bve)

Een verslag waarin de instelling verantwoording aflegt over de opzet en de werking van het kwaliteitszorgstelsel.

Pluriform management

Management dat een afspiegeling vormt van de doelgroep en zodoende niet uitgaat van één vaste managementstijl. Managementstijlen worden gecombineerd om beter in te spelen op de pluriforme organisatie (mannen/vrouwen, allochtonen/ autochtonen).

Regionaal opleidingscentrum (bve)

Een instelling die opleidingen aanbiedt in het secundair beroepsonderwijs en in de educatie.

Schoolplan (po, vo)

Beleidsdocument van een school voor primair of voortgezet onderwijs. In het schoolplan worden voor een periode van vier jaar de beleidslijnen van de school uitgezet, voorzover het gaat om zaken die rechtstreeks te maken hebben met de kwaliteit van het onderwijs en de inrichting van de kwaliteitszorg. Aspecten van personeelsbeleid worden hierin behandeld voorzover ze van belang zijn voor de kwaliteit van het onderwijs.

Schoolgids

Document van een school voor primair onderwijs waarin de school aan ouders en leerlingen verantwoording aflegt over haar doelen, activiteiten en resultaten. De schoolgids is een middel voor ouders om met de school in gesprek te komen met het schoolbeleid. Ook kan de schoolgids de keuze van een school ondersteunen.

Sleutelcompetenties

Elementaire communicatieve en sociale vaardigheden die iedereen nodig heeft.

Startkwalificatie

De startkwalificatie is het minimale opleidingsniveau dat jongeren (zouden) moeten hebben voor ze de school verlaten. De startkwalificatie ligt op het niveau van kort-mbo.

Thermometer Vrouw en management

Een jaarlijks artikel (vanaf 1993) in het voorlichtingsblad Uitleg van het ministerie van OCenW, waarin de stand van zaken wordt weergegeven over het percentage vrouwen in onderwijsmanagementfuncties en hogere functies (vanaf schaal 13) in het hoger onderwijs en wetenschappelijk onderzoek.

Techno-mentoring (bve)

Begeleidingssystematiek voor vrouwen in de techniek, waarbij vrouwen worden begeleid door vrouwen die in de technische sector werkzaam zijn of door vrouwelijke ouderejaars cursisten. De invulling van de mentorprogramma's is afhankelijk van de loopbaanfase: van keuze voor een technische opleiding tot doorstroming en loopbaanontwikkeling.

Wet Toerusting en Bereikbaarheid

Om de afname van de gemiddelde schoolgrootte tegen te gaan, is in 1994 deze wet ingevoerd. Doel was schaalvergroting binnen het basisonderwijs. Daarbij is het principe gehanteerd: grote scholen waar het kan, kleinere waar het moet, waarbij nauwkeurig rekening is gehouden met het aspect 'bereikbaarheid'.

*Wet inzake evenredige vertegenwoordiging
van vrouwen in leidinggevende functies in het onderwijs*

Een wettelijke bepaling die regelt dat besturen van onderwijsinstellingen een document opstellen waarin staat welke streefcijfers zij hanteren bij het vergroten van het aantal vrouwen in leidinggevende functies en welke concrete maatregelen zij nemen om deze streefcijfers te halen. Deze verplichting geldt zolang er sprake is van ondervertegenwoordiging van vrouwen in die functies. De wet geldt voor alle onderwijssectoren.

Bijlage 4

Lijst van landelijke organisaties

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z

- ABVAKABO (*po-vo-bve-hbo-wo*)
Postbus 3010
2700 KT Zoetermeer
tel: 079-3536161
- Algemeen Pedagogisch Studiecentrum (APS), afdeling VODA (*po-vo-bve-hbo*)
Postbus 85475
3508 AL Utrecht
tel: 030-2856655
- Algemene Besturenbond Voortgezet Onderwijs (ABB-VO) (*vo*)
contactpersoon: dhr. H. Lans
Postbus 162
3440 AD Woerden
tel: 0348-411254
- Algemene Centrale van Overheidspersoneel (ACOP) (*po-vo-bve-hbo-wo*)
Postbus 14
2700 AA Zoetermeer
tel: 079-3210171
- Algemene Onderwijsbond (AOB)
(*po-vo-bve-hbo-wo*)
contactpersonen:
mevr. J. Becking en mevr. M.H. Lok
Postbus 2875
3500 GW Utrecht
tel: 030-2989898
- Algemene Vereniging van Schoolleiders bij het primair onderwijs (AVS) (*po*)

contactpersoon: mevr. A. Hoitink

Nieuwegracht 1

3512 LB Utrecht

tel: 030-2361010

Ambtenarencentrum (AC)

(po-vo-bve-hbo-wo)

Mesdagstraat 118

2596 XZ Den Haag

tel: 070-3240846

AXIS Bureau voor de kunsten v/m (cultuur)

Oudezijds Voorburgwal 72

1012 GE Amsterdam

tel: 020-4655530

Besturenraad Protestants Christelijk Onderwijs (BPCO) *(po-vo-bve-hbo)*

contactpersoon: mevr. C.C. Hulscher-Slot

Postbus 907

2270 AX Voorburg

tel: 070-3481260

BVE Raad *(bve)*

contactpersoon: dhr. G. Wammes

Henrica van Erpweg 2

Postbus 196

3730 AD De Bilt

tel: 030-2219811

Centrale Middelbare en Hogere Functionarissen Overheid, Onderwijs, Bedrijven en Instellingen (CMHF)

(po-vo-bve-hbo-wo)

contactpersoon: mevr. M.B. Machiels

Postbus 789

1180 AT Amstelveen

tel: 020-6419380

 Centrum Interconfessioneel Onderwijs (CIO) (*po-vo-bve-hbo*)

Postbus 82389

2508 EJ Den Haag

tel: 070-3639206

Centrum voor Innovatie van Opleidingen (CINOP) (*bve*)

Pettelaarspark 1

Postbus 1585

5200 BP 's-Hertogenbosch

tel: 073-6800800

 Christelijke Centrale van Overheids- en Onderwijspersoneel (CCOOP) (*po-vo-bve-hbo-wo*)

Postbus 84500

2508 AM Den Haag

tel: 070-4167167

 Christelijk Pedagogisch Studiecentrum (CPS)/ Select Primair (*po-vo-bve-hbo*)

Postbus 1592

3800 BN Amersfoort

tel: 033-4534308

 Coördinatiepunt Emancipatie Bve (CEB) (*bve*)

p/a CINOP

Pettelaarspark 1

Postbus 1585

5200 BP 's-Hertogenbosch

tel: 073-6800800

 Expertisecentrum Vrouw en Management

(*hbo*)

Singel 134

1015 AG Amsterdam

tel: 020-5240323/24

email: r.melger@fsad.hva.nl

 HBO Raad (Vereniging van Hogescholen)

(hbo)

Postbus 123

2501 CC Den Haag

tel: 070-3122121

 Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV)

Obioplein 4

1094 RB Amsterdam

tel: 020-6651318

 Interstudie *(po-vo-bve)*

Centrum voor Onderwijsmanagement

Willemsplein 23

6811 KB Arnhem

tel: 026-3537300

 KPC-groep *(po-vo-bve-hbo)*

Kooikersweg 2

5223 KA 's Hertogenbosch

tel: 073-6247247

 Landelijk Dienstverlenend Centrum voor studie- en beroepskeuzebegeleiding (LDC)

(po-vo-bve)

Postbus 1877

8901 CD Leeuwarden

tel: 058-2334733

 Landelijk Overleg Emancipatie Kommissies Wetenschappelijk Onderwijs (LOEKWO) *(wo)*

p/a Katholieke Universiteit Nijmegen

Postbus 9102

6500 HC Nijmegen

email: m.verloo@bw.kun.nl / l.soons@buro.kun.nl

- Landelijk Steunpunt Emancipatie HBO (*hbo*)
contactpersonen: mevr. F. Brouwer en mevr. R. Jenniskens
Postbus 5375
6802 EJ Arnhem
tel: 026-3713131
email: lse@bo.hny.nl
- Landelijk werkverband emancipatie primair onderwijs EBRO (*po*)
Postbus 199
5340 AD Oss
tel: 0412-693555/ 693561
- Nederlandse Onderzoekschool Vrouwenstudies (NOV) (*wo*)
Trans 10
3512 JK Utrecht
tel: 030-2536001
- Netwerk Emancipatie Beroepsonderwijs (NEB) (*bve*)
p/a CINOP
Pettelaarspark 1
Postbus 1585
5200 BP 's-Hertogenbosch
tel: 073-6800800
- Netwerk Vrouw en management BVE Midden Nederland (*bve*)
contactpersoon:
mevr. J. Schoot Uiterkamp
Postbus 6560
6503 GB Nijmegen
- Netwerk Vrouw en management BVE Zuid-Holland (*bve*)
contactpersoon: mevr. L.H.M. Verburg
J. van Stolbergstraat 6
3116 HC Schiedam
- Netwerk Vrouw en management BVE Noord-Oost Nederland (*bve*)
contactpersoon: mevr. C. Korver

Postbus 565

8000 AN Zwolle

 Netwerk Vrouw en management BVE Noord-Holland (*bve*)

contactpersoon:

mevr. M.J.H. Wildenbeest

Postbus 4120

1620 HC Hoorn

 NOS — Bureau Beeldvorming m/v (*cultuur*)

Postbus 26444

1202 JJ Hilversum

tel: 035-6773478

 Onderwijsbonden CNV (*po-vo-bve-hbo-wo*)

contactpersoon: mevr. F.W. Hoekman

Postbus 73

7400 AB Deventer

tel: 0570-667811

 Procesmanagement Primair Onderwijs (PMPO) (*po*)

Lange Voorhout 18

2514 EE Den Haag

070-3632866

 Procesmanagement Voortgezet Onderwijs (PMVO) (*vo*)

contactpersoon: Jaklien Extra

Postbus 85518

2508 CE Den Haag

tel. 070-3028200

 Project Preventie Seksuele Intimidatie in het onderwijs (PPSI) (*po-vo-bve*)

contactpersonen: mevr. I. Kallenbach en

mevr. A. Oliveira

p/a APS

Postbus 85475

3508 AL Utrecht

tel: 030-2856655

 Stichting Leerplan Ontwikkeling (SLO)

(po-vo-bve)

Boulevard 1945 3

7511 AA Enschede

tel: 053-4840840

 stichting Nederlands Genootschap Vrouwenstudies (NGV) *(wo)*

Heidelberglaan 2

3584 CS Utrecht

tel: 030-2531881/857

 stichting Vrouwen en Hoger Technisch Onderwijs (VHTO) *(hbo)*

Europaboulevard 23

1079 PC Amsterdam

tel: 020-5496155

 stichting Vrouwen in Onderwijs Management (VriOM) *(po-vo-bve-hbo-wo)*

Kanaalweg 58

9422 BD Smilde

tel: 0592-412525

 stichting Vrouw & Media *(cultuur)*

Diamantstraat 16

1074 GD Amsterdam

tel: 020-6641122

 stichting Vrouw & Muziek *(cultuur)*

Swammerdamstraat 38

1091 RV Amsterdam

tel: 020-6947317

 Vereniging De Samenwerkende Landelijke Pedagogische Centra (LPC)

(po-vo-bve-hbo-wo)

Postbus 85475

3508 AL Utrecht

tel: 030-2856628

 Vereniging De Verenigde Bijzondere Scholen voor onderwijs op algemene grondslag (VBS) *(po-vo)*

contactpersoon: mevr. CH. Bellaart

Bezuidenhoutseweg 225

2594 AL Den Haag

tel: 070-3315252

 Vereniging van Nederlandse Gemeenten/ Vereniging van Openbare Scholen (VNG/VOS) *(po-vo-bve)*

contactpersoon: dhr. J.J. van Willegen

Postbus 30435

2500 GK Den Haag

tel: 070-3738393

 Vereniging van Besturenorganisaties van Katholieke Onderwijsinstellingen (VBKO)

(po-vo-bve)

contactpersoon: mevr.L.H. Boersma

Postbus 82158

2508 ED Den Haag

tel: 070-3568688

 Vereniging van Nederlandse Samenwerkende Universiteiten (VSNU)

(wo)

Postbus 19270

3501 DG Utrecht

tel: 030-2363858/859

 Vereniging voor het management in het Voortgezet Onderwijs (VVO) *(vo)*

contactpersoon: mevr. A. Haijken

Kromme Nieuwe Gracht 50

3512 HK Utrecht

tel: 030-2349090

Vrouw & Theater (*cultuur*)

Frans van Meirisstraat 73 III

1071 RM Amsterdam

tel: 020-6644930

Bijlage 5

Literatuur

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z

- Abeling, J. *De jacht op vrouwen*, in: NRC, 11 september 1997
- Beker, M. en Merens, J.F.G. *Rapportage jeugd*, SCP, Rijswijk, 1994.
- Besjes, K. en Luijten, M.C.G. *De stille reserve voor het primair onderwijs: een onderzoek naar het aanbod van onderwijsgevend personeel Research voor Beleid*, Leiden, 1997
- Blees-Booij, A. en Berg, M.J.M. van den *Een kwestie van willen: Evaluatie van de emancipatorische beleidsmaatregelen in het kader van Toerusting en Bereikbaarheid*, Regioplan Onderwijs en Arbeidsmarkt, Amsterdam, 1997
- Berg, R. van den *Jongens en meisjes rekenen anders, maar even goed*, in: NRC, 28 juni 1997
- Bouten, J. *'Meidengroep' haalt diploma Bouwkunde*, in: Utrechts Nieuwsblad, 21 januari 1998
- Brouns, M., Harbers, H. *Kwaliteit in meervoud*, VUGA, Den Haag, 1994
- CBS *Kerncijfers CBS; onderwijs en wetenschapsbeoefening*, CBS, Voorburg/Heerlen, 1997
- CBS *Zakboek Onderwijsstatistieken*, CBS, Voorburg/Heerlen, 1997
- Commissie MAVO/VBO aansluitend onderwijs *Recht doen aan verscheidenheid: opzet en ontwikkelingsperspectief van de aansluiting MAVO en VBO*, Sdu, Den Haag, 1994

- ▲ Cuppen, H. *'Soms denk ik, zal ik mijn naam maar veranderen in Jansen'*. *Allochtone studenten voelen zich vaak een buitenbeentje*, in: HBO-Journaal, juni 1997
- ▲ Dam, G. ten, Urlings, M. en Volman, M. *Sekseverschillen in het onderwijs: curriculum, didactiek en organisatie*, Wolters-Noordhoff, Groningen, 1991
- ▲ Dresselhuys, C. *NS-topman Rob den Besten langs de Feministische Meetlat*, in: Opzij, 24e jaargang, nr. 5, mei 1996
- ▲ Dresselhuys, C., *Ilhan Akel, directeur Nederlands Centrum Buitenlanders, langs de Feministische Meetlat*, in: Opzij, 25e jaargang, nr. 6, juni 1997
- ▲ Du Bois-Reymond, M. *Keuzeprocessen van jongeren*, Sdu, Den Haag, 1994
- ▲ Groenman, L.S. e.a. *Het Vrouwenverdrag in Nederland anno 1997*, SZW/VUGA, Den Haag, 1997*
- ▲ Haring, H.M.M. e.a. *Een bonus voor Thea*, werkdocument nummer 54, Instituut voor Onderzoek van Overheidsuitgave, Den Haag 1996
- ▲ Krüger, M. *Sekse-verschillen in schoolleiderschap*, SCO/Kohnstamm Instituut, Amsterdam, 1995
- ▲ Loo, P.J.E. van de *Kunstenmonitor 1995*, Den Haag, 1995
- ▲ Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen *Onderwijsemancipatienota*, Sdu, Den Haag, 1992
- ▲ Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen *Onderwijs en Onderzoek in cijfers; voortgezet onderwijs*, Sdu, Den Haag, 1996
- ▲ Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen *Niet voor de school, maar voor het leven leren wij; studie- en beroepskeuzebegeleiding in het voortgezet onderwijs*, Sdu, Den Haag, 1996

- ▲ Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen *Investeren in voorsprong*, Sdu, Den Haag, 1997
- ▲ Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen *Onbegrensd talent: internationalisering van onderwijs*, Sdu, Den Haag, 1997
- ▲ Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen *Vrouw en management, Wet over evenredige vertegenwoordiging van vrouwen*, Brochure po, vo, bve, hbo, wo, Sdu, Den Haag, 1997
- ▲ Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen *Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen in kerncijfers 1998*, Sdu, Den Haag, 1997
- ▲ Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen *Rijksbegroting 1998*, Sdu, Den Haag, 1997
- ▲ Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen *Hoger Onderwijs en Onderzoek Plan 1998*, Sdu, Den Haag, 1997
- ▲ Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen *Een leven lang leren*, Sdu, Den Haag, 1998
- ▲ Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, *Emancipatie in uitvoering*, Sdu, Den Haag, 1995
- ▲ Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, *Beleidsbrief Emancipatie*, SZW, Den Haag, 1997
- ▲ Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, *CBS Jaarboek Emancipatie 1997*, VUGA, Den Haag, 1997
- ▲ Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid *Kansen op combineren*, Sdu, Den Haag, 1997

- ▲ Mulder, L. *De tweede fase van de OVB-cohortonderzoeken in het basisonderwijs: het leerlingenonderzoek in schooljaar 1990/1991*, ITS, Nijmegen, 1993
- ▲ Niphuis-Nell, M. *Sociale Atlas van de vrouw*, SCP, Rijswijk, 1995
- ▲ OSA *Trendrapport aanbod van arbeid*, OSA, Den Haag, 1997
- ▲ OSA *Vaardigheden in perspectief?*, OSA, Den Haag, 1998
- ▲ Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) *Education at a glance*, OECD, Parijs, 1996
- ▲ Poldervaart, S. *Take care*, Stichting Amazone, Amsterdam, 1994
- ▲ Prins, J., Borgesius, T., Mirande, M. *Studievoortgang en studiefinanciering*, IOWO, Nijmegen, 1997
- ▲ Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt *De arbeidsmarkt naar opleiding en beroep tot 2002*, ROA-R-1997/7, ROA, Maastricht, 1997
- ▲ Smeets, H.M.A.G., Martens, E.P., Veenman, J. *Jaarboek Minderheden*, Koninklijke Vermande bv, Lelystad, 1997
- ▲ Sociaal en Cultureel Planbureau *Gezinsrapport*, Den Haag, 1997
- ▲ Sociaal-Economische Raad *Advies Onderwijsemancipatiebeleid*, SER, Den Haag, 1997
- ▲ Top, T. *Art and Gender*, RU Groningen, Groningen, 1993
- ▲ VHTO *Vrouwen vergeleken: innovatie van technische curricula vanuit emancipatorisch perspectief*, Utrecht, 1996

- Velthuis, C., Hubens, A. en Oudejan, A. *Vrouwen in de schoolleiding? Regioplan Onderwijs en Arbeidsmarkt*, Amsterdam, 1996

- Vlasblom, J.D., Grip, A. de en Loo, J. van *Arbeidsperspectieven voor meisjes en allochtonen*, ROA-R-1997/9, ROA, Maastricht, 1997

- Warmond, E. *Tegenspeler tijd*, Querido, Amsterdam, 1997

- Wenneras, Chr. and Wold, A. *Nepotism and sexism in peer-review*, in: *Nature*, vol.387, 22 May 1997

- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid *Tweedeling in perspectief*, WRR, Den Haag, 1996

Colofon.

publicatie van het

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen

tekst

dr. M. van den Sigtenhorst en anderen

productie

directie Voorlichting,
Leo Wijnhoven

vormgeving

CARTA - grafisch ontwerpers bv, Utrecht

druk

nv. Sdu, Den Haag

uitgave

maart 1998

OCenW 38.351/35.000

Prijs f 17,50

Exemplaren van deze publicatie
zijn telefonisch of schriftelijk te
bestellen bij Sdu/Servicecentrum,
onder vermelding van
het ISB-nummer.

Sdu/Servicecentrum
Postbus 20014
2500 EA Den Haag
Telefoon (070) 378 98 30
Telefax (070) 378 97 83

ISBN 90 346 3526 0